

**МИТРОПОЛИТСКИ И ЕПИСКОПСКИ ХРАМОВЕ
И РЕЗИДЕНЦИИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ
ПРЕЗ XV – XVIII ВЕК**

Хитко Вачев

*METROPOLITAN AND EPISCOPAL CHURCHES
AND RESIDENCES IN THE BULGARIAN LANDS
IN THE 15TH – 18TH CENTURIES*

Hitko Vachev

Abstract: *The subject of study is the cathedrals and residences in the dioceses of Tarnovo, Vidin, Sofia, Kyustendil, Samokov, Melnik, Plovdiv, Nessebar, Sozopol, Varna, Silistra, and Krupnik and Agatopol bishoprics in the 15th – 18th Centuries. The paper presents data on how they were established and traces their development.*

Keywords: *cathedrals, residence, monastery, metropolis, bishopric.*

Търновска епископия. Митрополитски резиденции.

Катедрални храмове

Резиденцията на търновските първосвещеници от ранните векове на османското владичество е издигнатата през 30-те години на XIII в. манастирската обител при храма „Св. св. Петър и Павел“ в старата средновековна столица Търновград. Преди да започне да изпълнява тези функции, за кратък период от време там пребивава главата на самостоятелната Българска църква Патриарх Евтимий. За това съобщава Григорий Цамблак в своето „Похвално слово за Евтимий“ [Стара българска литература. 2. 1982, с. 160–161]. В периода между 1394 г., когато главата на автокефалната Българска църква е изпратен на заточение, до смъртта му през 1402 г. обителта към търновския храм е патриаршеска резиденция. Макар и в заточение, влиянието на първосвещеника не е премахнато, а от канонична гледна точка той не може да бъде лишен и от диоцеза си [Трифонов, Ю. 1906/1907, с. 3].

В началото на XV в. Търновската патриаршия вече е понижена в ранг на митрополия в състава на Цариградската патриаршия. Последните изследвания сочат, че ликвидирането на самостоятелната Търновска църква и привеждането ѝ в ранг на митрополия не е еднократен акт, санкциониран от някакъв нормативен документ, а процес, в който по всяка вероятност липсват драстични действия и агресивно налагане на решения [Тютюнджиев, И. 2007, с. 28–30]. Това обстоятелство има връзка с изследвания проблем – едва след смъртта на

Евтимий през 1402 г. вече може да се говори за Търновска митрополия, чиито предстоятели резидират в комплекса към храма „Св. св. Петър и Павел“, а той е тяхната митрополитска катедра. Изборът на църквата и обителта около нея за седалище на търновските първосвещеници трябва да се разглежда и като своеобразен израз на приемственост с последната патриаршеска резиденция.

Няколко десетилетия след установяването на търновските първосвещеници в резиденцията е извършено мащабно обновление на стенописната украса на църквата „Св. св. Петър и Павел“. Полагането на новата зография става през 50-те – 60-те години на XV в., а в двуезичния надпис от олтарната апсида на храма е упоменато, че то е извършено с иждивението на митрополит Игнатий, който по това време е начело на катедрата [Мутафов, Е., Тютюнджиев, И., Събев, П. 2011, с. 42–47]. През 80-те години на XVI в. са проведени строителни дейности по съществуващата открита Г-образна галерия на църквата [Вачев, Х. 2003а, с. 269–276]. Между 1585 – 1596 г., когато на търновския архиерейски престол е владиката Дионисий Рали, в галерията е изписан стенов календар [Геров, Г. 1985, с. 31–39]. В края на XVII в. в храма е поставена нова иконостасна преграда [Гергова, И. 1993, с. 23]. Важна информация за интериорното решение на църквата и по-точно за мебелиара дава една графика от френски художник, отпечатана през 1861 г. [Lejean, J. 1861, р. 73]. От изображението е видно, че върху ниски подиуми, намиращи се между подкуполните колони, са поставени масивни дървени столове. Малкият им брой и загатнатото художествено оформление дават основание да се предполага, че това са архиерейските тронове, на които са сядали по време на събор, свикан от митрополита, подчинените му епископи.

В началото на XVII в. се появява второ седалище на Търновската митрополия. За него е избрано селището Арбанаси, намиращо се в непосредствена близост до катедралния град. Причините за това са комплексни.

През 1580 г. на търновския първосвещенически престол сяда владиката Дионисий Рали, една от най-крупните фигури в историята на гръкоправославния свят от края на XVI и началото на XVII в. [Тютюнджиев, И. 2007, с. 167–194]. Животът и съдбата му са свързани с идеята за организиране на мащабна европейска антиосманска коалиция за освобождението на българския и другите балкански народи. Търновският митрополит има изключителна роля за подготовката и провеждането на широка антиосманска бунтовническа дейност в подкрепа на военните акции на влашкия войвода Михаил Храбри. В организацията на подготвяното съзаклатие наред с него са включени подведомствените му епископи: Йеремия (Червен), Спиридон (Преслав), Теофан (Ловеч), както и редица други свещеници [Милев, Н. 1915, с. 96–99]. През есента на 1598 г. подготвяното въстание избухва, като обхваща редица центрове в северните български земи – Търново, Русе, Шумен, Варна и др. [Списаревска, Й. 2004, с. 298–315]. За съжаление, договорената отвън помощ не идва, а това обрича на неуспех бунта, подготвен от Дионисий Рали и неговите съратници. За реак-

цията на официалната власт към опита за освобождение свидетелства приписка в богослужбена книга от манастира „Св. Павел“ в Света гора: *„В лето 1598. И беше в тия времена скръб и тъга, като че ли Христос Евангелието сказваше... Оле, какви скърби изпита тази земя. В кратце ще изрека: села и градове палеха и църкви много опустяха, и свети икони изкрадоха, и светите места оскверниха и изкопаха“* [Писахме да се знае, 1984, с. 67–68].

Участието на Дионисий Рали в подготовката на въстание срещу османската власт не остава скрито от нея. В Търново пристига специален чауш, изпратен от султана, който трябва да арестува владиката и да го отведе на съд в Цариград. Известно време търновският митрополит се укрива, прави опит да откупи свободата си (срещу 160 000 аспри и 400 талера, дадени на кадията), но в крайна сметка е принуден да напусне катедралния град и емигрира във Влашко [Тютюнджиев, И. 2007, с. 178].

От казаното дотук е видно, че в началото на XVII в. на християнската църква в Търновската епархия не се гледа никак благосклонно от страна на официалната власт по споменатите причини. Красноречиво свидетелство за отношенията между османската администрация и Църквата е приписка в Четвероевангелие от Никополско. Тя гласи: *„Да се знае кога е изпратил цар Мехмед силния Слав, та дошъл в село Мъглиж на 13 ден на месец януари, та взеха от Мъглиж 93 еничерчета, а Слав рече на селото: где са ви поповете, а селото ковадиса поповете. Рекоха: избягаха в манастира. Слав проводи въоръжени люде в манастира за поповете, а поповете там не бяха, но само монасите – йеромонах Гervasий, монах Анастасий, монах Богослов и монах Стефан, та избиха калугерите и манастира плениха. Така да знаете, братя, след нас които ще дойдете, когато чуете, че иде Слав, то вие далече да бягате от силния Слав, защото голям страх са претеглили тия братя. Ох, ох, окаян и грешен аз, в лето 1623, по времето на търновския митрополит Гавраил писах“* [Стоянов, М., Кодов, Х. 1964, с. 43–44].

Погледната в по-глобален аспект, религиозната агресивност в края на XVI и началото на XVII в. на мюсюлманската общност е последица от военните несполуки срещу неверниците, обитаващи земите извън границите на империята [Мейер, М. 1981, с. 59–60]. Симптоматично е и нереализираното намерение на султан Мурад IV (1623 – 1640) да наложи мохамеданството повсеместно из своите владения [Тодорова, О. 1997, с. 58]. Своеобразен израз на всичко това, конкретно за Търновската митрополия, е един султански ферман от 27 декември 1608 г. [Калудова, Й. 1979, с. 204–205]. Той е издаден по повод прошение на търновския митрополит Гавраил I, отправено до Високата порта. От съдържанието на фермана е видно, че в подчинената му епархия е създадена такава атмосфера на религиозна нетърпимост, която не позволява на владиката пълноценно да изпълнява задълженията и упражнява правата си. Епархиалният център Търново също не прави изключение в това отношение. Освен причините, на които вече обърнах внимание, това е и закономерно следствие

от динамично променящата през XVII в. и насетне етнодемографска картина в катедралния град.

През XV – XVI в. в Търново преобладава немюсюлманското население [Мутафова, К. 2002, с. 38–40]. През следващите столетия нещата отчетливо се изменят, за да се стигне в средата на XVIII в. до драстично съотношение в полза на мюсюлманското население към немюсюлманското – 883 мюсюлмански домакинства спрямо 317 немюсюлмански домакинства [Първева, С. 2003, с. 258].

Реакцията на митрополията с оглед на създадената обществена атмосфера на религиозна нетърпимост, затрудненията при администрирането на църковния живот в диоцеза, бързо променящата се в Търново етнодемографска картина, изразяваща се в намаляване броя на християнското население, е създаването на второ седалище на предстоятеля на търновския първосвещенически престол. Изборът за нов църковен център на епархията пада върху разположеното в близост селище Арбанаси. Причините за това имат комплексен характер – привилегирован статут на поселението, данъчни облекчения на населението, икономически просперитет, вероизповедание на жителите и етнически състав, организация на учебното дело и образованието и др. [Вачев, Х. 2012, с. 50–54].

Създаването на митрополитското седалище в Арбанаси е извършено по времето, когато Търновската епархия се управлява от владиката Гавраил I (1608 – 18 април 1626 г.). Църквата, върху която пада изборът да бъде превърната в катедрален храм, е „Св. Георги“. Най-вероятно причина за това е обстоятелството, че тя е първата култова постройка, издигната в селището още в средата на XVI в. [Вачев, Х. 2010, с. 641–643]. При предприетото мащабно разширение и с оглед новото му предназначение площта на храма е увеличена около три пъти [Вачев, Х. 2012, с. 57–59]. Съществуващата църква „Св. Георги“ е вписана в новия обем. В него са включени още храм, посветен на св. Димитър, състоящ се от олтар, наос и притвор, както и ново преддверие към старата църква. Разширената култова постройка има за патрон св. Димитър. За времето, когато са завършени строителството и стенописната украса, съобщава надпис на западната стена на наоса, който гласи: *„Изписа се и се изпълни този божествен и всепочитан храм на всеславен великомъченик Димитър // Мироточивец в лето 7129(= 1621) [от Адама ? от Сътворението] със средствата и труда на най-благочестивия господин Те // одор наместник заедно с почтенеишия господин Георги и цялата му енория“* [Попова, Е. 2009/2010, с. 41–42]. Информация за функционирането на новия митрополитски храм, както и за пряката му връзка с владиката Гавраил се съдържа в приписка на йерей Стилян от Янина, нанесена върху препис на „Хроника на Псевдо-Доротеи Монемзасийски“ [Тютюнджиев, И. 1996, с. 16]. В нея споменатото духовно лице отбелязва, че е завършил съставителската си и преписваческа дейност в „големия храм“ „Св. Димитър“ в Арбанаси на 29 май 1622 г. по време на архиерейството на господин Гавраил Търновски [Лебедева, И. 1973, с. 114–115].

След смъртта на владиката Гавраил I (1626 г.), в началото на 30-те години на XVII в. друг християнски комплекс на територията на Арбанаси започва да изпълнява функциите на митрополитска резиденция. Това е църквата „Рождество Христово“ и сградите около нея. Писмени сведения за този ранен етап от съществуването ѝ няма, но данни от най-различно естество категорично показват, че въпросният комплекс има точно това предназначение [Вачев, Х. 2006б, с. 31–50]. В потвърждение на казаното са документи с по-късна дата, които сочат, че епархийската резиденция функционира от 30-те години на XVII до края на XVIII в. [Тютюнджиев, И. 2007, с. 56–57].

Около храма „Рождество Христово“ съществува обител, включваща различни сгради. Вероятно пространствената ѝ организация е близка до тази на манастирските общежития. По тази причина приписка в Миней за месец септември, принадлежащ на църквата, има следното съдържание: „...имотите на... манастира Христос“ [Снегаров, И. 1937, с. 164]. В западната част на дворното пространство до края на XIX в. съществуват няколко килии [Папазов, Д. 1937, с. 44]. Във функционално и пространствено отношение към комплекса принадлежи и т.нар. Поппанайотова къща, разположена северозападно от църквата. До 1798 г. тя е метох на един от светогорските манастири и в него известно време живее и Неофит Рилски [Костов, Д. 1959, 70]. От едно по-ново изследване става ясно, че въпросният светогорски манастир е Хилендар [Тютюнджиев, И. 2007, с. 56].

В съответствие с катедралните функции на храма „Рождество Христово“ върху мебелиара му е поставен гербът на Вселенската Цариградска патриаршия – двуглавият орел. До 30-те години на XX в. е запазен „владишки стол, много красиво обшит със здрава кожа, на която е изобразен с дерматопластика двуглав орел, църковен герб на фанариотите“ [Папазов, Д. 1937, с. 42]. Изследвайки аналой, произхождащ от църквата „Рождество Христово“, Ив. Гергова установява, че частите му са фрагменти от хорос – дърворезбен полилей, изработен през 1649/1650 г. [Гергова, И. 1996, с. 14–20]. Особено важен е регистрираният факт, че всички известни досега хороси се намират в манастирски католиконии. Предназначението им е свързано с ритуалната практика по време на всенощните монашески бдения, когато се пее полиелеят, свещите върху хороса да са запалени и той да се разклаща. Арбанашкият хорос принадлежи към групата на дърворезбените, които вече не са светилници, но както отбелязва Ив. Гергова, те по традиция продължават да украсяват предимно манастирските храмове. В българските земи хороси имат Роженският, Бачковският, Сопотските манастири, манастирът „Седемте престола“ [Гергова, И. 1996, с. 20]. Върху планшетите на споменатия вече хорос са резбовани лъвове и двуглави орли. Проучването на паметника сочи, че в конкретния случай двуглавите орли трябва да се тълкуват като герб на Вселенската Цариградска патриаршия [Гергова, И. 1996, с. 17–18]. Поставянето им в новата митрополитска

църква може да се разглежда като знак за принадлежност към и подчинение от страна на търновските владци на Цариградската патриаршия.

Към всичко това трябва да бъдат отбелязани и резултатите от изследванията върху стенописната украса на храма, изпълнена на етапи през 1597, 1632, 1638, 1643, 1649 и 1681 г. [Прашков, Л. 1979]. От тях става видно, че иконографската програма и характеристиките, които носи зографията, са в съответствие с характера на комплекса. Л. Прашков пише за монашеския дух на стенописите, като го отдава на атонски влияния, и без да го изразява, имплицитно подсказва, че зографите са дошли от Света гора [Прашков, Л. 1979, с. 186, 188]. Детайлна разработка на тези въпроси прави Г. Геров при изследването на връзките между атонското изкуство и монументалната живопис по българските земи през XVI – XVII в. [Геров, Г. 1987]. Той установява, че най-големият календарен цикъл от XVII в., изписан в храма „Рождество Христово“, е пряко повлиян от създадения в края на XVI в. календарен цикъл в търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. Монашеският дух на стенописите в „Рождество Христово“ се подсилва и от присъствието на изображенията на Седемте вселенски събора [Прашков, Л. 1979, с. 127–128]. В повечето случаи този цикъл се разполага в притворите на манастирските църкви и през периода на османското владичество служи като ярка демонстрация и доказателство за вековната православна църковна традиция [Пенкова, Б. 1989, с. 49]. Появата на споменатия цикъл в арбанашкия храм е заимствана от създадените през XVI в. изображения на Вселенските събори в митрополитската църква „Св. св. Петър и Павел“ в Търново [Пенкова, Б. 1989, с. 53, бел. 27]. Добре аргументирано е изказаното мнение, че стенописната украса, представяща изображенията на Вселенските събори, е реализация на добре замислена богословско-дидактична концепция [Събев, П. 2007, с. 159–178].

Виждането за характера на комплекса се подкрепя и от резултатите от археологическите проучвания в дворното му пространство. Южно от храма е разкрита гробна камера, оформлението на която е показателно, че в нея е погребано лице, принадлежащо към висшия църковен клир [Вачев, Х. 2003б, с. 353–357]. Предполага се, че най-вероятно покойникът е някой от викарийните епископи на Търновската митрополия от XVII – XVIII в. Показател за особено високото място, което заема църквата „Рождество Христово“ в йерархията на храмовете, са предназначенията за нея дарения. Те са засвидетелствани в седемнадесет дарителски надписа и два ктиторски портрета – факт без аналог на територията на Търновската митрополия. В пряка връзка със споменатите епиграфски паметници и изображения е и разположеният във вътрешността на катедралния храм „некропол на ктиторите“ [Вачев, Х. 2006 а, с. 114–124].

Със сигурност църквата „Рождество Христово“ изпълнява катедрални функции до края на XVIII в. Свидетелство за това е извършеният в нея избор на врачански епископ на 17 септември 1794 г. [Тютюнджиев, И. 2007, с. 56, 456]. Той е осъществен от: „Епископите, които се намираме под светата

Търновска митрополия, по покана и разрешение на високопреосвещения и богоизбран светотърновски митрополит и екзарх на цяла България, почитаемия ни кириарх и владика г.г. Матей, като се събрахме в светия и пречисти храм на господата нашего Исуса Христа, който се намира в Арбанаси“ [Ангелов, Б. 1977, с. 109].

Червенска епископия.

Епископски резиденции и катедрални храмове

Непосредствено след завладяването на града Червен от османците е направен опит за възстановяване на старата митрополитска резиденция при църква № 1 [Йорданов, С. 2006б, с. 86]. Инициативата среща непреодолими пречки и не се реализира. Причина за това са съществуващите шериатски норми по отношение на строителството и възстановяването на християнски храмове. Проучванията сочат, че почти веднага след завладяването, за нуждите на мюсюлманския култ в Червен е издигната джамия. За целта е използвана средновековната църква № 10 [Йорданов, С. 2006а, с. 18]. Джамията се намира на няколко десетки метра от църква № 1. Според шериата е недопустимо присъствието на християнска духовно-религиозна институция в близост до мюсюлмански храм. Всичко това обяснява защо опитът да бъде възстановена старата резиденция при църква № 1 е неуспешен. Следващата стъпка на християнската общност е свързана с приспособяване за катедрални функции на оцелялата в западния край на цитаделата църква № 2. За целта в дебелината на стената на централната олтарна апсида е изсечен синтрон, а вдълбаната част е грубо измазана с хоросан. След преустройството стенописите в тази част от храма не са възстановени, а пространството е тапицирано с някаква материя, прикрепена към стената с малки, тънки гвоздейчета [Димова, В. 1985, с. 116]. Не съществуват точни сведения докога въпросната църква № 2 изпълнява функциите на епископален храм. Факт е, че няма свидетелства за строителни дейности, свързани с изграждане на епископска резиденция. Вероятните причини за това са, че църква № 2 е разположена в непосредствена близост както до местата, където резидират представителствата на османската власт, така и до ключови за отбраната фортификационни съоръжения [Йорданов, С. 2006б, с. 86].

С голяма доза вероятност може да се допусне, че в десетилетията непосредствено след завладяването на града червенският епископ се установява за известно време в един от близко разположените скални манастири [Йорданов, С. 1992, с. 92]. Конкретно става дума за голямата скална манастирска църква „Св. Богородица“ в Москов дол, в наоса на която е изсечен синтрон. Стенописите в тази част на църквата се датират след 60-те години на XIV в., докато зографията от притвора определено е по-късна [Мавродинова, Л. 1995, с. 72]. Всичко това дава основание да се предполага, че споменатият скален манастир изпълнява функцията на епископска резиденция. Вероятно това е продължило до около средата на XV в., когато тя отново е изместена в града.

При археологически проучвания на западната, по-ниска част на укрепения Червенски рид е изследван обособен архитектурен комплекс, функционирането на който се отнася към началните векове на османското владичество [Йорданов, С. 2006б, с. 78–88]. Той се състои от църква, няколко сгради и покрито с каменна настилка дворно пространство, оградени със здрава стена. Църква № 11 е градена и стенописана през XIV в. По план е еднокорабна, едноапсидна, без притвор, с два входа – от запад и север. Установено е, че тя остава сравнително незасегната при завладяването на града. В средата на XV в. пространството около нея е оградено с висока каменна стена с предполагаема височина 4–5 м. Във вътрешността на затворения комплекс се открояват две основни зони спрямо храма – източна, в която са разположени три сгради, и западна, която е незастроена. Параметрите на постройките подсказват, че те са едноетажни, а покривите им – от нетраен материал.

Стратиграфската картина показва, че строителството като цяло се отнася към периода на управление на султан Мехмед II (1451 – 1481 г.) [Йорданов, С. 2006 б, с. 86]. Анализът на данните от археологическите проучвания и сведенията за историята на Червенската епископия дават сериозно основание да се счита, че комплексът е личната резиденция на нейния предстоятел. Тя функционира до края на XVI в., когато е унищожена вследствие на пожар [Йорданов, С. 2006 б, с. 86]. Допуска се, че най-вероятно това става при нападението на влашкия войвода Михаил Храбри през 1595 г., последвано от насилствено преселване на християнско население във Влашко [Бакърджиева, Т., Йорданов, С. 2001, с. 18]. След тези събития седалището на епископията е изместено в Русе.

Най-ранното сведение за този акт се съдържа в мемоара на Павел Джорджич до австрийския ерцхерцог Максимилиан от 1597 г. [Милев, Н. 1915, с. 92]. В него епископът на Червенската епархия Йеремия е наречен „русенски владика“. В писмо до папата от март 1598 г. Павел Джорджич е още по-конкретен: „Йеремия, седалището на който е в Русе“ [Гюзелев, Б. 2004, с. 131]. Независимо че епископът резидира в Русе, около средата на XVII в. традицията е все още силна и като епископски град продължава да се упоменава Червен. За това свидетелства в доклада си от 1659 г. никополският католически епископ Филип Станиславов, който пише следното за Червен: „Епископски е. Има епископ схизматик, по [гръцки] православен обред. Къщи на българи схизматици 30 и 250 души. Подчинен е на търновския архиепископ. Имат две църкви от същия обред“ [Fermendzin, E. 1887, p. 263]. През втората половина на седемнадесетото столетие епископската резиденция вече явно е в Русе, съдейки по сведение в релация от 3 август 1666 г. на католическия архиепископ Франческо Соимирович: „През 1664 г. посетих катедралния град Русе на брега на Дунава, град много красив, многолюден от много народности. Имат своя владика от гръцки обред“ [Документи за католическата дейност в България през XVII в. 1993, 371]. В първите години на XVIII в. епископът

на Червенската епархия продължава да резидира в Русе. През 1702 г. в Русия пристигна „убогий поп Егорий [Георги] града Руси, которой есть в болгарской земле под игом владения салтана турецкого“. Свещеникът носи грамоти от „русенския епископ“ [Тодорова, О. 1997, с. 101, бел. 161]. Червенският архиерей пребивава в крайдунавския град и през следващата, 1703 г. [Тютюнджиев, И. 2007, с. 394]. Информация за това се съдържа в писмо на патриарх Доситей Йерусалимски, където се казва: „Благочестивейшии и най-образовани епископе на Червен, господин Дионисие, в Свети дух любими брате и съслужник на нашата скромност, благоговейни йереи, благороднейши архонти, полезнейши търговци и останали православни, които се намирате в Русчук, чеда в Господа любими“ [Тютюнджиев, И. 1996, с. 40].

Къде точно е била резиденцията на епископа и коя църква в Русе е изпълнявала функциите на катедрален храм през XVII в., няма точни сведения. Някои косвени данни дават основание да се предполага, че вероятно това е черквата „Св. Троица“. Приписка от 1638 г., нанесена върху Евангелие от XVI в., сега съхранявано в музея на храма, съобщава за построяването на нова църква [Бакърджиева, Т., Йорданов, С. 1994, с. 22]. Тя гласи: „Да се знае откоги направихме нова църква при преосвещеном епископом Гаврилом Червенском и при Иерея Симеона в лято 1638“ [Коева, М. 1977, с. 58]. Вероятно издигнатият храм „Св. Троица“ е едната от двете църкви, за които пише в своя доклад от 1640 г. католическият епископ Петър Богдан [Пътища и пътешественици XIV – XIX в. 1982, 61]. За функционирането на храма в началото на XVIII в. свидетелства приписка, нанесена върху Миней от 1698 г.: „Сиа книга глаголими миней купи поп Пено от град Руси и син негов поп Драгне и я хариша дар нъ света черкова тъ храм Света Троица да им бъди вечен помен“ [Бакърджиева, Т. 2000, с. 190]. Фактът, че именно църквата „Св. Троица“ е мащабно преустроена през 1764 г., вследствие на което се превръща в един от най-големите и представителни катедрални храмове от ранновъзрожденската епоха, дава основание да считам, че тя изпълнява тези функции и през XVII в. В края на това столетие до църквата епископията се сдобива и с жилищна сграда, вероятно използвана за резиденция. За това свидетелства регистър от 1697 г., в който е вписана волята на християнка да дари епископ Дионисий с една къща, намираща се в съседство с храма [Бакърджиева, Т., Йорданов, С. 1994, с. 22]. В края на първото десетилетие на XVIII в. епископската резиденция е изместена от крайдунавския град в селището Червена вода.

Причините, довели до избора на Червена вода за място, на което за определен период от време да резидират предстоятелите на Червенската епископия, са: статутът на селището, значимият му икономически потенциал, обстоятелството, че преобладаващата част от населението е с християнско вероизповедание, добре изградената църковна мрежа, както и близостта му до катедралния град [Вачев, Х. 2012, с. 76–79].

Според досегашните изследвания червенският епископ резидира в Червена вода в периода 1708 – 1772 г. [Гюзелев, Б. 2004, с. 131–134; Тютюнджиев, И. 2007, с. 394]. В подкрепа на това становище е обстоятелството, че жителите на Червена вода отправят молба до русенския кадия да получат разрешение за поправянето на разрушената църква „Св. Йоан“, която имат от времето преди османското завоевание. Явно молбата е удовлетворена, съдейки по издадената султанска заповед от средата на ноември 1708 г., изпратена до кадията на Русе [Документи за българската история... 1940, с. 35, 505]. От август с.г. датира и едно Синодално писмо на Цариградската патриаршия за предоставяне на къщата на Андрей Клад за резиденция на червенските епископи [Тютюнджиев, И. 1996, с. 28–31]. В самия документ не е упоменато селището, в което е въпросната къща, но се предполага, че тя е в Червена вода [Гюзелев, Б. 2004, с. 133; Тютюнджиев, И. 2007, с. 394]. Дарението е направено от местното население, подтикнато от пребиваващия по това време в Червенската епископия йерусалимски патриарх Хрисантий Нотара (1707 – 1731 г.) [Тютюнджиев, И. 1996, с. 59]. Гореописаните действия са извършени през 1708 г. През август с.г. вече е осигурено и жилището, в което да резидира епископът. След трайното му установяване в Червена вода явно веднага са предприети необходимите постъпки пред официалната власт за извършване ремонт на църквата „Св. Йоан“. В средата на ноември е издадена султанската заповед, даваща разрешение за поправката на съществуващата църква, която започва да изпълнява функциите на катедрален храм.

Не е изключено със споменатите функции да е натоварена и някоя друга черква. Сегашната църква „Архангелски събор“ в с. Червена вода е строена през 1860 г. от майстор Димитър Сергюв от Трявна на мястото на по-стара, за която липсват каквито и да е данни [Бьодей, Й. 1976, с. 44, 46]. Сведение за църковна постройка в селището, чийто патрон не е упоменат, има в писаното през първата половина на XVIII в. и допълвано впоследствие „Житие на св. Димитър Нови Басарбовски“ [Гергова, И. 2006, 136]. В него се казва следното: „На това място [с. Басарбово – б.м. Х.В.] влашкият воевода въздигнал църква, която посветил на преподобния. Там мощите извършили много чудеса. Две сестри от село Червена вода решили да откраднат частица от мощите за новопостроеният от тях храм. Те сторили това, но колата им не могла да тръгне, докато сестрите не върнали откраднатата частица“ [Жития на светиите. 1991, с. 539–540]. В цитирания текст категорично е упоменато, че споменаваната църква в с. Червена вода е новопостроена. В такъв случай явно не става дума за ремонтирания през 1708 г. стар храм „Св. Йоан“. Това, от своя страна, навежда на мисълта, че не трябва да се изключва възможността, издигнатият от двете ктиторки храм да е „Архангелски събор“.

За трайното присъствие на епископите на Червен в селището свидетелстват няколко документа. К. Иречек цитира гръцки списък, в който упоменатият червенски епископ Серафим е със седалище в Черна (Червена вода) [Ире-

чек, К. 1974, с. 324, бел. 16]. Във ферман за правата на епископ от 28 декември 1738 г. се казва следното: „Щом пристигне височайшии императорски акт, да знаете следното: духовното лице, калугерът Токиуш, е подал височайшиа заповед, щото монахът поп Милич, епископ на селото Черна вода, Русенска околия, да управлява епископията въз основа на условията на височайшия мой бекрат, който той притежава“ [Турски извори за историята и правото. 1971, с. 175]. Дори и след преместването отново в Русе, споменът за Червена вода като седалище на епископията се запазва още известно време. Като Червеноводска епархия, Червенската епископия се споменава във връзка с даренията, направени за манастира „Зограф“ в Света гора [Ковачев, М. 1942, с. 35–45, 89–108].

В споменатите по-горе изследвания се застъпва тезата, че епископът резидира в Червена вода до 1772 г. Аргумент в подкрепа на това виждане е обстоятелството, че през януари 1772 г. за червенски епископ е назначен архимандритът на Търновската митрополия, защото предишният епископ Неофит бяга в чужбина. Допуска се, че по всяка вероятност напускането на архиерея е свързано с бягството на жителите на селото, което става по време на Руско-турската война от 1768–1774 г. [Гюзелев, Б. 2004, с. 134]. За бягството на населението от Червена вода съобщава бележка в т.нар. „Обретенев сборник“ [Бакърджиева, Т., Йорданов, С. 1994, с. 21]. Не трябва да се изключва възможността седалището на епископията да е изместено от Червена вода в Русе преди споменатата по-горе година. Основание за това становище ми дава датата, към която е завършено строителството на катедралния храм „Св. Троица“ в Русе. Според надпис, вграден на южната стена на стълбището, тя е „пристроена“ през 1764 г. [Коева, М. 1977, с. 51; Бакърджиева, Т., Йорданов, С. 1994, с. 25]. Трудно е да се допусне, че изграждането на този храм е извършено без намеса на предстоятеля на епископския престол. Значителните му размери и архитектурни особености го нареждат сред най-добрите образци на българската църковна архитектура от ранновъзрожденския период. Композиционното му решение е подчинено на функционалното изискване за обширно пространство, което да събира максимален брой богомолци [Коева, М., Йокимов, П., Стоилова, Л. 2002, с. 105]. Храмът е вкопан на дълбочина 4 м под нивото на двора. Олтарната част на църквата е с широка централна апсида, диаконикон и протезисна ниша, вградена в дебелината на източната стена. Наосът е разделен на три кораба с две редици от по седем дървени колони, които поддържат украсени с резба дървени тавани. Над изграден в по-ново време обширен притвор ляга емпория. Иконостасната преграда е изработена в началото на XIX в. Всичко това не е направено самоцелно, а е продиктувано от идеята епископското служение да бъде извършвано в достатъчно представителна сграда, събираща многобройните пасоми. При положение че катедралната църква „Св. Троица“ в Русе към 1764 г. вече е изцяло завършена, едва ли епископите на Червен са продължавали да резидират и извършват религиозни-

те служби в някой от храмовете в Червена вода. Далеч по-вероятно е това вече да става в храма „Св. Троица“ в Русе, по упоменатите вече причини.

Първото писмено свидетелство за постоянното установяване на червенските епископи в Русе датира от 1783 г. В писмо образец с адресат *„високопреосвещеннейшия търновски митрополит Калиник“* и подател – епископът на Червен, изрично е упоменато, че той пребивава в Русчук [Тодорова, О. 1997, с. 101, бел. 161].

Преславска епископия.

Епископски резиденции и православни храмове

Проблемът къде е седалището на Преславската епископия за периода от XV в. до 80-те години на XVI в., е труден за разрешаване поради липсата на каквито и да е сведения. За времето след това вече има данни, които позволяват да се проследят местата, в които резидират местните епископи. В регистър от 1580 г., където са отбелязани облагаемите данъчни единици в Преслав, е нанесена бележка, която дава изключително важна информация по въпроса. Тя гласи: *„Манастирът на Светата Богородица [Мария Ана], който не е в предишния регистър, е в ръцете на митрополита [владиката]“* [Кийл, М. 2005, с. 370, бел. 44]. Манастирът плаща годишен данък от 150 акчета за собственост под формата на градини, лозя, гори и пасища. От съдържанието на бележката могат да бъдат направени някои важни изводи. Манастирската обител, в която резидира епископът, е или новосъздадена, или по-вероятно – възстановена. Фактът, че тя не е вписана при предишните регистрации, показва, че до 1580 г. резиденцията е на друго място. Може да се допусне, че установяването на епископа във въпросния манастир става няколко години по-рано. Основание за това предположение е приписка с дата 29 август 1578 г., в която се казва: *„Тази литургия писах аз, граматик Теодор, от село Конак, при епископа Преславски, кир Григорие“* [Писахме да се знае. 1984, с. 66].

Интересен проблем по отношение резидирането на епископа на Преслав поставя едно сведение от мемоара на дубровнишкия търговец Павел Джорджич до австрийския ерцхерцог Максимилиан от 1597 г. Във споменатия документ, управляващият епархията по това време Спиридон е наречен *„шуменски владика“* [Милев, Н. 1915, с. 97]. Това свидетелство дава основание да се мисли, че по неизвестни засега причини епископската резиденция тогава вероятно е изместена в Шумен [Тютюнджиев, И. 2007, с. 372]. След малко повече от две десетилетия сведенията отново сочат, че резиденцията в близост до Преслав продължава да се използва. В документ от 11–20 юни 1622 г., издаден по повод възстановяване на дервенджийските задължения на жители на Преслав, е упоменато следното: *„Манастир Света Мария [?] в споменатото село, извън регистъра. Владиката на споменатото село. Доход от ниви, лозя, ливади, зеленчукови и овощни градини и други – като макту – по 150*

годишно“ [Цветкова, Б. 1967, с. 98–99]. Това, че резиденцията се намира в близост до Преслав, отбелязва и католическият епископ Петър Богдан в доклада си от 1640 г.: „*Сега наблизно има едно село [Преслав – б.м. Х.В.]. Тук е било епископство и дори днес в един манастир до селото пребивава владиката*“ [Пътища и пътешественици XIV – XIX в. 1982, с. 64]. Четвърт век след обиколката на Петър Богдан данните сочат, че резиденцията на епископа на Преслав отново е изместена в Шумен. Сведение за това дава друг висш католически духовник – Франческо Соимирович. В релацията му от 3 август 1666 г. е отбелязано: „*Същата година на 10 февруари посетих земята на Шумен от Марцианополската епархия, не много далеч от същия разрушен и изоставен град. Земята е много обширна, седалище на марцианополския архиепископ от гръцки обряд*“ [Документи за католическата дейност в България през XVII в. 1993, с. 372]. За окончателното установяване на Преславския епископ в Шумен свидетелства владишки берат от 1753 г., в който предстоятелят на престола е наречен „*шуменски*“ [Тодорова, О. 1997, с. 70].

Във връзка с трайното установяване на резиденцията на епископа в Шумен стои въпросът и за катедралния храм. Сведенията, съдържащи се в Енциклика на Вселенския патриарх Йеремия III от 1720 г. за предоставяне помощ на епископа на Преслав, дават възможност храмът да бъде локализиран. В споменатия документ се казва следното: „*Тъй като впрочем и към пресветата епископия на Преслав се намират две църкви, едната в областта Сумило на славното възнесение на Господа, която е и епископска катедра на тази епископия, съборена вече дълги години*“ [Тютюнджиев, И. 1996, с. 34]. От съдържанието на цитирания документ става ясно, че епископският храм, намиращ се в Сумило (Шумен), е с патрон „Възнесение Христово“. Описаното му състояние позволява с голяма доза вероятност да се предположи, че той съществува сравнително отдавна. Допускам, че с тази църква трябва да се свърже с оставеното от архиепископ Франческо Соимирович сведение от 1666 г., че седалището на епископа на Преслав вече е установено в Шумен.

Обръщението на Вселенския патриарх Йеремия III за набиране на средства, предназначени за ремонт на епископската катедра „Възнесение Христово“, явно намира отзвук, след което храмът е поправен. За това информира откъс от пътния дневник на капитан Шад за Шумен и Шуменско от 1740 г., в който се казва: „*Българите християни заемат един голям квартал на града, където те имат една обществена църква, обслужвана от един архимандрит с няколко свещеници и дякони*“ [Йонов, М. 1979, с. 96–97]. През 1774 г. е извършен нов ремонт на постройката. Данни за това се съдържат в летописа на хаджи Велико, където е отбелязано: „*В лету 1774 майа 19: да са знай кату са заправи черквата прависа десит дни фатри на идинастию ден сториха света лютургия*“ [Димитрова, И. 2006, с. 68]. Във връзка с обновяването на храма кожухарският и казанджийският еснаф в Шумен подаряват изработена в Цариград златотъка-

на плащаница. Върху нея е извезан надпис, който гласи: „*Настоящото епитатфие съществува чрез изживението на благословените еснафи кюркчий, които са от града Шумен в лето 1776*“ [Витлянова, И. 2008, с. 102].

За архитектурния вид на храма от разглеждания период липсват почти всякакви данни. В тефтера на хаджи Сава от 1808 г. има интересна бележка, която съобщава, че църквата се нарича „Св. Възнесение и св. Георги“ и има два престолни камъка [Димитрова, И. 2006, с. 68]. През 1933 г., когато е извършен основен ремонт на постройката, под пода са разкопани основите на две църкви, вписани една в друга.

Ловешка епископия.

Резиденция и катедрален храм

Проблемът за установяване на местонахождението на резиденцията и катедралния храм на ловешките епископи през периода XV – края на XVIII в. е труден за разрешаване, тъй като липсват категорични писмени сведения. За съжаление, не са от особена полза и резултатите от археологическите проучвания поради начина им на обнародване. От наличните публикации, посветени на разкопките на митрополитския храм от епохата на Второто българско царство, разположен в Ловешката крепост, не може да се разбере дали той е изпълнявал такива функции и през ранните векове на османското владичество [Вачев, Х. 2012, с. 86]. Някои сведения от друго естество дават основание да се предполага, че ловешкият епископ от XVII в. нататък резидира в храм, който е извън границите на средновековната цитадела.

В релацията си от 4 февруари 1659 г. католическият епископ Филип Станиславов съобщава, че в Ловеч има гръцки епископ и четири християнски храма [Милетич, Л. 1894, с. 165]. Без съмнение някой от тях е седалище на епископията. С голяма доза вероятност може да се предполага, че една от черквите, споменати в доклада на Филип Станиславов, е „Св. Неделя“. Основание за това е фактът, че храм с такъв патрон е упоменат в документ от 1535 г. [Стефанов, П. 1989, с. 58]. Конкретни сведения от XVII до края на XVIII в. за останалите църковни постройки няма. Може да се допусне, че друга църква, която функционира по това време, е „Успение Богородично“. Пряко указание за съществуването ѝ има от 1784 г. [Иванчев, Б. 1973, с. 12]. Според някои изследвачи епископален храм до 1821 г. е църквата „Св. Петка“, на чието място след разрушаването ѝ през 1834 г. е построена „Св. Неделя“, която наследява функциите на стария храм [Бакалов, Г., Павлов, П., Маринов, Б. 2008, с. 43]. Факт е, наистина, че църквата „Св. Петка“ съществува поне от XVIII в. и е разрушена в периода 1821 – 1829 г. За това свидетелстват няколко паметника. Според извезания върху една плащаница надпис тя е дарена през 1820 г. от Михаил Томович на църквата „Св. Петка“ [Неделчев, М. х. 1931, с. 33]. Обстоятелството, че тази плащаница към настоящия момент се съхранява в

храма „Св. Неделя“ според някои автори, потвърждава „наследяването“ между двете църкви [Ангелова, С. 1996, с. 92–98]. С това се обяснява и стиловата близост между дърворезбените олтарни двери в двете черкви.

По отношение на изказаното мнение, че църквата „Св. Петка“ изпълнява катедрални функции, имам сериозни резерви. На първо място, ще отбележа, че храмът „Св. Неделя“ не е издигнат върху нейните руини, с което се обяснява гореспоменатото „наследяване“. Архитектурните останки на черквата „Св. Петка“ са локализирани на съвсем различно място – в празното пространство пред храма „Св. Богородица“ [Неделчев, М. х. 1931, с. 33]. Присъствието на споменатата плащаница, принадлежала на „Св. Петка“ в храма „Св. Неделя“, в никакъв случай не е показател за прехвърляне на епископални функции от една църковна постройка на друга. Пример в това отношение е обстоятелството, че след катастрофалното земетресение от 1913 г. в Търново голяма част от иконите, иконостасите и църковната утвар от разрушените храмове, включая и тези от митрополитската църква „Св. св. Петър и Павел“, са прибрани за съхранение в черквата „Успение на Св. Богородица“. По-скоро причина за споменатите действия и наличие на близки в стилово отношение паметници в Ловеч е обстоятелството, че светиците Петка (Параскева) и Неделя са една от устойчивите близначни двойки [Попов, Р. 1991, с. 126–145].

В заключение на тази част от изследването ще отбележа, че най-вероятно епископски функции през XVII – XVIII в. изпълнява църквата „Св. Неделя“. В подкрепа на това предположение са налице няколко факта. Първият храм, който се обновява след събитията в Ловеч от 20-те години на XIX в., е „Св. Неделя“. За това свидетелства следният надпис: „1834, март 13. Света Неделя, обнови се в дните на светия епископ Дионисий“ [Неделчев, М. х. 1931, с. 36]. Вероятна причина възстановяването на храмовата мрежа в Ловеч да започне именно от храма „Св. Неделя“ е, че той заема по-високо място спрямо останалите поради епископалните си функции. В подкрепа на виждането ми е и обстоятелството, че в непосредствена близост до църквата, в „Горния край“ на стария град, се намира тогавашната сграда на Ловешката епископия [Бакалов, Г., Павлов, Пл., Маринов, Б. 2008, с. 43]. Примерите от редица митрополитски и епископски центрове сочат, че ако не са в рамките на един комплекс, то тогава катедралната църква и резиденцията се намират в непосредствена близост една до друга.

Врачанска епископия. Катедрален храм

Сведенията за катедралния храм на епископа на Враца през разглеждания период са съвсем оскъдни. В ръкописен Апостол от XVI в., приписка, нанесена от ръката на поп Тома през 1678 г., съобщава: „Когато се правеше епископският храм „Св. Никола“ [Снегаров, И. 1935, с. 225]. В същия Апостол друга приписка от 1732 г. дава информация за функционирането на храма по това време: „Известно да е, че подвързах тази книга, наречена апостол, аз,

грешни поп Спас от Пирот, син на поп Стойча от Пирот, подвързах я у град Враца, в болярската църква „Св. Никола“, помощника и горящия застъпник“ [Цонев, Б. 1910, с. 75–76].

Някои писмени сведения позволяват да бъде реконструирана поне частично строителната история на епископския храм „Св. Никола“. Приписката от 1678 г. съобщава, че по това време се строи епископската черква. Допускам, че в случая става дума по-скоро за някаква реконструкция или разширение на вече съществуващата църква с оглед новото ѝ по-представително предназначение. Основание за предположението, че тя е издигната по-рано, е бележка от 1578 г. Тя гласи: *„Тази божествена литургия купи Цоцо от Главановци и я приложи в храма на светия архиерей и чудотворец Христов – Николай, да служи за негова душа и [душата] на родителите му. Вечна му памет. Изписа се тази книга в лето 7086 [1578]. Цената на тази книга е 40 аспри“* [Ангелов, Б. 1977, с. 118]. Изследвачите на този писмен паметник предполагат, че споменатият в текста храм е църквата „Св. Никола“ във Враца [Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. 2004, с. 220]. През 1623 г. неизвестен по име чипровски майстор изработва обкова на Евангелие, което, както става ясно от надписа, нанесен върху него, е предназначено за църквата „Св. Никола“ [Сотиров, И. 2001, с. 219]. През 1696 г. майстор Костадин изработва обкова на Евангелие (т.нар. Щипско евангелие). Надпис върху него съобщава, че то е направено за съборната църква „Св. Никола“ [Сотиров, И. 2001, с. 221]. Епископският храм „Св. Никола“ е упоменат и в приписка от 2 март 1794 г.: *„Известно да бъде какво откупи руфета терзийски този миней за месец септември и го приложи у храма на нашия отец Николае, архиепископ Мирликийски, чудотворец, да служи за опрощение на техните грехове и душевно спасение“* [Попгеоргиев, И. 1904, с. 31].

През 1858 г. е получено разрешение за изграждане на нова църква на мястото на стария епископски храм [Коева, М., Йокимов, П., Стоилова, Л. 2002, с. 343].

Видинска митрополия. Катедрални храмове

През епохата на Българското средновековие функциите на митрополитска църква във Видин изпълнява храмът „Въведение на Св. Богородица“. Неговото първо споменаване е в писмо от 1204 г., което българските митрополити и епископи изпращат до папа Иннокентий III с молба да им бъдат изпратени палиуми: *„На първо място, грешник и смирения митрополит на Велбъжд [...] и недостойния епископ и грешник на пресветата църква Богородица в Бдин Климент“* [Латински извори за българската история. 1965, с. 337]. Следващото сведение за митрополитската църква е в „Похвално слово за света Филотея“, написано от видинския митрополит Йоасаф. Словото е произнесено в деня на светицата – 28 май 1395 г. – и в него се казва: *„А когато достигнахме до нашата голяма митрополитска църква – всечестния храм на нашата вла-*

дичица и Богородица, тържествено положихме пречистото и много възпято тяло на преподобна Филотея“ [Динеков, П., Куев, К., Петканова, Д. 1978, с. 454]. След завладяването на Бдин (Видин) от османците митрополитският храм продължава да функционира. За това свидетелства приписка от 1535 г., нанесена в служебен Миней за месец юли, произхождащ от Видин, а днес съхраняващ се в Руската държавна библиотека в Москва. На лист 163б е записано: „Завърши се този миней през месец февруари, 19-и [ден] в богохранимия град Видин при храма „Въведение на Света Богородица“ при преосвещения митрополит кир Стефан, по нареждане на протопопа Петър в лето 7043 [= 1535] във времена на тегло и нужда“ [Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. 2004, с. 9, 128]. Това е последното категорично сведение за катедралния храм. Оригинална хипотеза за неговата съдба и коя е митрополитската църква през следващите столетия изказва в свое изследване А. Стамболийска [Стамболийска, А. 2016, с. 530–536].

На първо място, споменатият автор отбелязва, че в подробен регистър на населението на Видин от 1542 г. сред 14-те отбелязани християнски махали едната носи името „поп Петри протопоп“. Този факт подсказва, че споменатата махала най-вероятно е тази, в която се намира митрополитската църква. Това е косвено указание, че към годината на съставяне на регистъра тя продължава да съществува. След тази дата липсват каквито и да е сведения за храма „Въведение на Св. Богородица“. Търсейки причините за това, А. Стамболийска анализира султанска заповед от 1560 г., адресирана до кадията на Видин. Поради важната информация, която се съдържа в нея, я цитирам в следващите редове: „Изпратено е писмо, че в съседство със споменатата джамия, построена в самия Видин от Михалоглу Мехмед, се намира черква в която неверниците пият вино, карат се с всевъзможни викове и стават пречка за извършване молитвите на правоверните. Когато в миналото беше изпратен доклад, че разправиите и крамолите безпокоили много мюсюлманите, това беше забранено със заповед, регистрирана в запазения сиджил. Докладва се, че в споменатия град станал пожар и църквата изгоряла, а неверниците я възстановили и разширили, и че се проявява бдителност към нейния двор като място за събиране [на неверниците]. Нареждам: когато пристигне [заповедта], да действаш съгласно предишната заповед и да не позволяваш никому да противостои на свещения закон“ [По следите на насилието. 1987, с. 107].

В изследването си А. Стамболийска свързва събитията, разиграли се около неименуваната църква в заповедта, с данните от сиджилите на Видинското кадийство за периода 1698 – 1702 г. [Стамболийска, А. 2016, с. 533]. Според информацията от сиджилите една от регистрираните махали във Видин носи името „Пантелей“. Допуска се, че на нейна територия се намира църквата „Св. Пантелеймон“ и махалата носи името на храма. В османотурски документ, издаден след 1560 г., има интересни факти около историята на църквата „Св. Пантелеймон“. От текста става ясно, че във Видин при пожар е изгоряла

църквата „Пантократор“. Българите от махалата начело с местния свещеник Никола отправят молба за възстановяването на храма. След много перипетии е получена султанска заповед, с която се дава разрешение да бъде извършен ремонт на постройката. Изследователите на документа считат, че османският чиновник, който го е съставил, е записал името Пантократор, звуконаподобявайки в силно изопачена форма името на св. Пантелеймон [Грозданова, Е., Андреев, С. 1986, с. 143]. На базата на всички тези данни А. Стамболийска предлага следната хипотеза [Стамболийска, А. 2016, с. 534]:

Митрополитската църква съществува през 1535, а вероятно и през 1542 г. Вземайки под внимание топографското разположение на храма „Св. Пантелеймон“ и данните от документите, може да поставим знак за равенство между него и църквата „Въведение на Света Богородица“. Предполага се, че при пожара през 1560 г. е изгоряла църквата „Въведение на Св. Богородица“, която впоследствие е възстановена, но вече с нов патрон – св. Пантелеймон. Причината за промяна на името се свързва с тълкуването, че с този пожар Св. Богородица оттегля божествената си закрила за сградата и е потърсен нов патрон. Допуска се, че смяната на божествения покровител на храма може да е по желание на ктитора, чийто покровител е св. Пантелеймон. Към това трябва да се добави, че достигналата до наши дни църква „Св. Пантелеймон“ има някои особености, които подсказват, че тя съществува още през XVI в. В нея е установено наличието на два стенописни слоя – по-ранният датира от времето преди XVII в., а вторият – след XVII в. [Андреева, А. 2003, с. 30]. В притвора, под изображението на св. Пантелеймон, се намира ктиторски надпис, който гласи: „...поднови се божествения храм на светия и славен великомъченик Пантелеймон в лето 1636 и изписа се при преосвещения митрополит...“ [Куюмджиев, А. 2012, с. 83]. Използваният термин „подновяване“ в ктиторския надпис дава основание да се предполага, че храмът съществува преди седемнадесетото столетие.

В подкрепа на изложената хипотеза, че църквата „Въведение на Св. Богородица“ е свързана с храма „Св. Пантелеймон“ и той е приемник на нейните функции, е фактът, че „Св. Пантелеймон“ до 1868 г. е митрополитска катедра.

Софийска митрополия. Катедрални храмове

В епохата на Второто българско царство (XII – XIV в.) катедрална митрополитска църква е издигнатата през V в. базилика „Св. София“. Тя е превърната в джамия след оказаната подкрепа от местното християнско население на кръстоносците през 1443 г. По тази причина митрополитски храм става църквата „Св. Георги“ (Ротонда). През средновековната епоха за известен период там се съхраняват мощите на небесния покровител на България св. Иван Рилски. Към 1469 г. в храма „Св. Георги“ са и мощите на св. Стефан Урош II Милутин (св. Крал). Митрополитската черква е упомената в разказа на Владислав Граматик за пренасяне мощите на св. Иван Рилски от Търново в Рилския манастир

през 1469 г. Там се казва следното: *„Като пътуваха така, славейки бога, след няколко дни стигнаха в славния град Средец, и внесоха ковчега във великия храм на светия великомъченик Георги, гдето лежи и светия крал Милутин, наричан Бански“* [Стара българска литература. 4. 1986, с. 388]. Храмът е превърнат в джамия, именувана Гюл-джамиси, по време на управлението на султан Селим I (1512 – 1520 г.) [Иширков, А. 1912, с. 20, 24].

След превръщането на храма „Св. Георги“ в джамия митрополитска черква става „Св. Марина“. В Дневника си Ст. Герлах съобщава през 1578 г. по повод посещението си в София следното: *„София е голям търговски град... Главната му черква е „Св. Марина“, засводена и цялата изрисувана, иконите са подновени. При вратата на олтара в един ковчег лежи тялото на св. Стефан, който е бил български цар и трябвало да стане монах. В тази черква има българско училище“* [Герлах, Ст. 1976, с. 264]. Мощите и на друг мъченик на християнската вяра се пазят в митрополитската черква. В житието на св. Георги Нови, писано от поп Пейо, по този повод е отбелязано следното: *„И така събраха целия клир и останалите християни и със славословие и песни го погребяха в храма на света мъченица Марина в 7023 [1515] год., месец февруари, ден 11“* [Динеков, П., Куев, К., Петканова, Д. 1978, с. 494]. Храмът е споменат и в Житието на св. Никола Нови Софийски, писано от Матей Граматик: *„Така и великата света божия църква сияе сред града... Приела в своята вътрешност, тя пази честните чудотворни мощи на светия и велик сред царете крал Стефан Милутин и честните мощи на гореспоменатите мъченици... в годината от сътворението на света, прибавена към седемхиладната (1555)“* [Стара българска литература. 4. 1986, с. 320, 376]. Според някои изследователи църквата е срината от земетресение и като възможни се посочват 1585 и 1641 г. [Иширков, А. 1912, с. 24–25]. За по-вероятна се приема първата година, защото в наличните документи от XVII в. липсват каквито и да е сведения за функционирането на храма.

Не е известно дали веднага след рухването на храма „Св. Марина“ черквата „Св. Неделя“ поема функциите на митрополитска катедра. Съдейки по традицията в митрополитския храм да се пазят мощите на св. Стефан Милутин, може да се предполага, че това най-вероятно става още в началото на XVII в. [Иширков, А. 1912, с. 25]. Това се потвърждава от сведението, оставено от католическия епископ Петър Богдан, който през 1640 г. пише: *„В митрополията има едни мощи, които наричат „Свети Крал“* [Димитров, Б. 2009, с. 129]. Споменатите мощи, които са на особена почит сред християнското население и се съхраняват в черквата, са причината тя да бъде наричана „Св. Крал“. За това свидетелства следната приписка: *„1757, месец март, 9 ден. Тази книга, наречена требник, приложиха ктиторите: Петър кожухар, Йован механджи в „Свети Крал“ в храма владически“* [Писахме да се знае. 1984, с. 101].

Кюстендилска митрополия. Катедрален храм

Функциите на митрополитска църква през ранните векове на османското владичество изпълнява старият средновековен храм „Св. Георги“, разположен в с. Колуша (дн. квартал на гр. Кюстендил) [Минчева, К., Ангелов, С. 2007, 26]. Според някои изследователи храмът е издигнат през първата четвърт на XIV в. [Миятев, К. 1965, с. 165]. Новите проучвания сочат, че изграждането му е извършено през X – XI в. [Кунева, Ц. 2022, с. 116]. В интериора са засвидетелствани пет стенописни слоя [Кунева, Ц. 2022, с. 116–118]. От първото и второто зографисване са оцелели малки фрагменти. Третият слой е от края на XV или началото на XVI в. и от него е запазена допоясна фигура на св. Йоан Кръстител. Четвъртият стенописен слой, от който са съхранени четири изображения и орнаменти, датира от 30-те–40-те години на XVI в. Най-късният етап на изписване е от периода 1878 – 1884 г.

Сведенията сочат, че кюстендилските митрополити стануват и в Кратово, Лесновския манастир и в близко разположеното до Кюстендил с. Слокощица [Иванов, Й. 1906, с. 261].

Крупнишка епископия. Резиденциален комплекс.

Катедрален храм

При археологически проучвания в с. Крупник е разкрита триконхална църква, издигната през XIV в. Въз основа на анализ на архитектурните останки, наличието на синтрон и писмените извори е изказано виждането, че църквата е епископска [Станчев, С. 1960, с. 43–49]. От периода на османското владичество са известни имената на няколко крупнишки епископи от XV в. – Яков I, Йоасаф и Яков II. Те са дарители при обновяването на Рилския манастир и неговия метох „Орлица“ [Стефанов, П. 1985, с. 26]. През 1577 г. крупнишкият митрополит Йоасаф дарява Евангелие (известно като Крупнишко) на Рилския манастир [Райков, Б., Кодов, Х., Христова, Б. 1986, с. 44].

Анализът на някои сведения дава възможност да бъде изказано мнение по въпроса кой е патронът на катедралния храм. В обширния регистър на Кюстендилския санджак от 1570/1573 г. е споменат манастир „Св. Архангел“ в с. Крупник [Минчева, К. 2010, с. 144–145]. В описа са посочени 2 воденици на монасите от обителта, които плащат 60 акчета данък. Всичко това ми дава основание да предположа с голяма доза на вероятност, че в случая става дума за резиденциалния комплекс на Крупнишката епископия, чието канонично име е „Св. Архангел“. Тъй като става дума за архитектурен комплекс, османският чиновник в случая го е отбелязал като манастир.

Самоковска митрополия. Катедрални храмове

На настоящия етап на проучване няма категорични сведения кой храм е катедрален за самоковския митрополит след учредяването на епархията през

1557 г. Няколко факта обаче ми дават основание да считам, че е възможно катедрална църква да е т.нар. Бельова църква („Рождество Богородично“). За нея категорично е установено, че е функционирала през ранните векове на османското владичество. От края на XVI и през XVII в. датира изписаната в нея зография [Бакалова, Е., Пенкова, Б. 2012, с. 199–202]. Особено внимание заслужава фактът, че върху северната и западната стена на притвора е установено наличието на цикъла на 7-те Вселенски събора – 2 изцяло запазени и 5 частично видими сцени. Този цикъл е изписан в още два митрополитски храма в българските земи – търновската църква „Св. апостоли Петър и Павел“ (XVI в.) и „Рождество Христово“ в Арбанаси (XVII в.). През 1643 г. Вселенските събори са зографисани и в друг голям православен център – трапезарията на Бачковския манастир. Изписването им в митрополитски и манастирски центрове е съвсем закономерно – те са най-естественото място, където чрез изображението се потвърждава православната религиозна догма. Трябва да се добави, че известният „Наръчник на художника на Дионисий от Фурна“ от XVIII в. препоръчва именно темата за Вселенските събори да бъде зографисана във всяка голяма манастирска църква и катедрален храм [Кил, М. 2002, с. 232]. Въз основа на това застъпвам виждането, че т.нар. Бельова църква („Рождество Богородично“) е митрополитски храм. През 1712 г. черквата е изоставена, като култовата ѝ функция е възстановена през 1856 г.

На базата на сведения с по-късна дата може да се допусне, че митрополитски функции през XVIII в. изпълнява и храмът „Св. Никола“ в Дупница. Основание за това е фактът, че в тази църква е погребан починалият в Дупница през 1734 г. владика Ефрем [Стефанов, П. 1985, с. 28].

Мелнишка митрополия. Резиденциални комплекси.

Катедрални храмове

По въпроса кой е митрополитският храм през ранните векове на османското владичество, няма единно мнение. Според някои изследователи това е базиликата „Св. Никола“ [Нешева, В. 2008, с. 214]. Аргументите в подкрепа на това виждане са следните: В описа на Кюстендилския санджак от 1570/1573 г. храмът е посочен като митрополитска църква към манастира „Св. Никола“. Това становище се подкрепя и от данните на регистъра, в които е посочено, че единият от тримата монаси е митрополит. При археологическите проучвания е установено, че петият строителен период на църквата е от края на XVI и през XVII в., а положената стенописна украса се свързва с времето на управление на мелнишкия митрополит Теофан (1653 – 1659) [Нешева, В. 2008, 198, с. 212].

Според други изследвачи обаче въпросната митрополитската църква е описана непосредствено след манастира „Св. Никола“, но османският чиновник никъде не посочва, че тя е част от него [Минчева, К. 2010, с. 116]. Счита се, че през разглеждания период друг мелнишки храм изпълнява ролята на катедрална църква, а обителта „Св. Никола“ е само част от владенията на мел-

нишкия митрополит, където той резидира. В подкрепа на това твърдение се посочва, че в Мелник има махала „Св. Георги – митрополит“, което означава, че има църква „Св. Георги“ и най-вероятно тя е катедралната църква на града. В подкрепа на това виждане е фактът, че в града има църква „Св. Георги“, за която е установено, че функционира през XV – XVII в. [Стоянов, Г. 1989, с. 75–78].

В средата на XVIII в. са извършени промени в териториалното църковно устройство на Мелник. В храм на новата митрополитска резиденция през 1756 г. е превърната базиликата „Св. Николай Чудотворец“, разположена в подножието към платото, до подхода към него [Димитрова, Д. 1989, с. 91–98].

Пловдивска митрополия. Катедрален храм

Последният митрополитски храм преди завладяването на Пловдив от османците през 1364 г. е „Св. Петка“ [Велчев, Й. 2014, с. 379–381]. Изследванията сочат, че малко след спомената година черквата е разрушена, а в близост до нея е издигната Мурадие джамия (Джумая джамия). Единението на християнското битие в града се свързва с идването на митрополит Дионисий през 1455 г. Предполага се, че през споменатата година черковището на днешната „Св. Марина“ в подножието на Таксим тепе става владишко средище. До средата на XVI в. за историята на храма липсват данни. Към 1561 г. старата постройка, която е в много лошо състояние, е съборена и издигната отново [Велчев, Й. 2014, с. 382]. Новото изграждане е засвидетелствано от надпис със следното съдържание: *„Този дом тук е построен отново из основи с усилия и труд и помощта на Арсений, пресветия филипополски митрополит, през годината 1561, ноемврий 5“*. През 1578 г. Стефан Герлах описва черквата на митрополита и жилището му: *„Най-напред посетихме споменатата главна черква, наречена на св. Марина. Жилището на митрополита е разкошно и красиво, обградено със стена. То гледа към Македонската планина, а сред стените има хубава градина, хубави приятни стаи и една дълга зала с окачена рибарска мрежа към планината. В неговата лична стая не видях книги, но чудно красиви икони, особено на Исус Христос на кръста и други, които той сам рисува. До него е стаята на нотариуса“* [Герлах, Ст. 1976, с. 259]. През 1589 г. храмът изгаря до основи, след което е възстановен. Пак заради пожар църквата е строена отново през 1611 г. При пребиваването си в Пловдив Луиджи Марсили през 1680 г. посещава митрополитския храм и отбелязва, че той е посветен на св. Марина и св. Георги и е доста хубав [Велчев, Й. 2014, с. 460]. Нов пожар избухва в църквата по време на управлението на владиката Неофит (1692 – 1711 г.). Последното съграждане преди епоса на Българския Великден, е през февруари 1783 г. Тогава в оградния зид на храма е вграден надписът от 1561 г. [Велчев, Й. 2014, с. 383].

В двора на митрополитския храм наред с жилището на пловдивския владика има и друга църква – „Св. Архангел Михаил“. Разположена източно от „Св. Марина“, под скалите на Джамбаз тепе, тя няма своя енория. Черквата е

подчинена на владишкия храм и в нея и до нея са погребвани пловдивските митрополити.

Смоленска (Смолянска) епископия. Катедрален храм

В Историческия бележник от Кръстогорието, писан в епохата на Българското възраждане на базата на стари манастирски хроники, е отбелязано, че през 1669 г. са опожарени църквата „Св. апостоли Петър и Павел“, митрополията и богословското училище. В случая най-вероятно става дума за архитектурен комплекс, формиран около катедралния храм „Св. апостоли Петър и Павел“. В документа е отбелязана и насилствената смърт на епископ Висарион Смолянски през 1670 г.

Несебърска митрополия. Митрополитска резиденция.

Катедрален храм

След падането на Несебър под властта на османците през 1453 г. несебърските митрополити са принудени да напуснат предишното си седалище – храма „Св. София“ (днес по-известен с името Старата митрополия) – и да се настанят в църквата „Св. Богородица“ (преименувана през XIX в. на „Св. Стефан“) [Геров, Г. 1991, с. 24]. С оглед пълноценното изпълнение на новите му функции, храмът се налага да бъде значително реконструиран. Това става в края на XVI в. Основна заслуга за това има несебърският митрополит Христофор [Геров, Г. 1991, с. 24–25]. През 1597 г. е разширен самият храм, като към западната му част се пристроява значително по размери помещение. Изграждат се и няколко жилищни и стопански постройки на митрополитския комплекс. Стенописването на Новата митрополия започва през 1598 и завършва на 12 юни 1599 г. През същата година – на 6 август е извършено освещаването на църквата. От съдържанието на запазените ктиторски надписи и сведенията в т.нар. Месемврийска кондика става ясно, че освен митрополита, ктитори на храма са редица знатни несебърски семейства, заможни занаятчии, корабоприетатели и членове на духовенството [Геров, Г. 1991, с. 25].

Созополска митрополия. Митрополитска резиденция

След възстановяването на ограбените созополски манастири при похода на Амедей Савойски през 1366 г., в последната четвърт на XIV в. в Созопол е учреден митрополитски престол. Счита се, че резиденция на митрополита е манастирът „Св. Йоан“, разположен в града. Информация за него се съдържа в приписка на монаха Гervасий от манастира на острова Св. Йоан, която гласи: „В града Созопол се намира манастир, почитен със същото име „Св. Йоан“. В него напълно обитава созополския митрополит“ [Дражева, Ц. 2006, с. 82]. В гравюра на фламандски художник от 1653 г. се различават монументалните руини на църковни сгради с централната част на Созопол [Димитров, Б.

1981, с. 396–397]. Свързването на писмените свидетелства с резултатите от археологическите проучвания дават основание на изследвача да предполага, че разкритият от него манастир в централната част на Созопол (между двете главни улици – „Аполония“ и „Св. св. Кирил и Методий“ в близост до сега действащия храм „Св. Георги“) е „Св. Йоан“, който между XIV и XVI в. е митрополитско седалище [Дражева, Ц. 2006, с. 79–85].

Агатонийска епископия.

Епископски храм „Св. Йоан Продром“ („Св. Яни“)

Напълно унищожената в средата на XX в. църква „Св. Йоан Продром“ („Св. Яни“ в Ахтопол) се намира в южната част на пристанищния залив, на вдаден в морето нос. За вида на запазените преди това руини се съди по запазеното кратко описание [Стойков, Г. 1957, с. 160, 170 фиг. 4, 5 план]. Счита се, че първоначалното издигане на постройката става през XII в. В резултат на проведените археологически проучвания е установено, че църквата е функционирала през XIV в. и след това [Вачев, Х., Петрунова, Б. 2022, 192–212]. Разрушена е от пирати казаки в края на 20-те години на XVII в. Впоследствие е възстановена в края на XVII и началото на XVIII в. От съдържанието на един документ, издаден от патриарх Гавраил през 1702 г, е видно, че обителта е възстановена преди споменатата година от агатополския епископ Роман. Според наличната изворова база този архиерей е начело на епархията през август 1699 и през 1701 г.

Разкритият в олтарната част синтрон сочи, че до разрушаването си през седемнадесетото столетие храмът „Св. Йоан Продром“ („Св. Яни“) е епископска катедра.

Варненска митрополия. Катедрален храм

Изследванията сочат, че най-вероятно катедрален храм на варненския митрополит през ранните векове на османското владичество е църквата „Св. Атанасий“ [Плетньов, В., Русев, И. 2012, с. 488]. Съществуването на постройката през споменатия период се подкрепя от сведенията, оставени от австрийския дипломат Венцел-Едлер фон Броняр, който посещава Варна през 1786 г. [Попова, Т. 1986, с. 133] и руския българист Юрий Венелин от 1830 г. [Плетньов, В., Русев, И. 2012, с. 488]. При археологически проучвания е установено, че църквата от това време стъпва върху останките на средновековен храм от XIII – XIV в.

Силистренска митрополия. Катедрален храм

За първите два века от османското владичество няма данни кой храм в града е катедрален на силистренския митрополит. Въз основа на анализ на резултатите от археологически проучванията на църква № 3, разположена в града, и писмени свидетелства изследователят на паметника аргументирано из-

казва хипотезата, че архитектурните останки принадлежат на митрополитския храм „Отсичане главата на Йоан Кръстител“ [Атанасов, Г. 2002, с. 323–336]. От запазен документ е видно, че църквата е изградена по време на управление-то на митрополит Макарий (след 1652 г.). Издействането на султански ферман за строителството и средствата за него са дело на влашкия войвода Григоре I Гика, по време на неговото първо управление (1660 – 1664 г.).

С оглед да не се набиват в очите на османските управници силистренските митрополити често гостуват на влашките господари отвъд р. Дунав [Димитров, Стр., Жечев, Т., Тонев, В. 1988, с. 101–102].

ЛИТЕРАТУРА/ REFERENCES

Ангелов, Б. 1977 – Боню Ангелов. Из историята на старобългарската и възрожденска литература. София, 1977. [Bonyu Angelov. Iz istoriyata na starobalgarskata i vazrozhdenska literatura. Sofia, 1977].

Ангелова, С. 1996 – Светла Ангелова. Неизвестни творби на Възрожденското църковно изкуство в Ловеч (Художествено наследство и историческа съдба на ловешката църква „Света Петка Параскева“) – *Известия на Исторически музей в Ловеч*, 1996, II, 92–98. [Svetla Angelova. Neizvestni tvorbi na Vazrozhdenskoto tsarkovno izkustvo v Lovech (Hudozhestveno nasledstvo i istoricheska sadba na loveshkata tsarkva „Sveta Petka Paraskeva“). – *Izvestia na Istoricheski muzey v Lovech*, 1996, II, 92–98].

Атанасов, Г. 2002 – Георги Атанасов. За локализацията на средновековната църква № 3 и за датата на средновековната църква № 1 в Силистра. – В: *Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.)*. Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. ACTA MUSEI VARNAENSIS III – 2, Варна, 2002, 323–336. [Georgi Atanasov. Za lokalizatsiyata na srednovekovnata tsarkva № 3 i za datata na srednovekovnata tsarkva № 1 v Silistra. – V: *Balgarskite zemi prez Srednovekovieto (VII – XVIII v.)*. Mezhdunarodna konferentsia v chest na 70-godishninata na prof. Aleksandar Kuzev. ACTA MUSEI VARNAENSIS III – 2, Varna, 2002, 323–336].

Андреева, А. 2003 – Анелия Андреева. Стенописите в притвора на църквата „Св. Пантелеймон“ във Видин. София, 2003. [Aneliya Andreeva. Stenopisite v pritvora na tsarkvata „Sv. Panteleymon“ vav Vidin. Sofia, 2003].

Бакалов, Г., Павлов, П., Маринов, Б. 2008 – Ганчо Бакалов, Павел Павлов, Борис Маринов. Ловчанска епархия. Минало и настояще. София, 2008. [Gancho Bakalov, Pavel Pavlov, Boris Marinov. Lovchanska eparhiya. Minalo i nastoyashte. Sofia, 2008].

Бакалова, Е., Пенкова, Б. 2021 – Елка Бакалова, Бисерка Пенкова. Бельовата църква, Самоков. – В: *Корпус на стенописите от XVII век в България*. София, 2012, 199–202. [Elka Bakalova, Biserka Penkova. Belyovata tsarkva, Samokov. – V: *Korpus na stenopisite ot XVII vek v Bulgaria*. Sofia, 2012, 199–202].

Бакърджиева, Т. 2000 – Теодора Бакърджиева. Новооткрити приписки в Миней от 1698 г. – *Известия на Регионален исторически музей в Русе*, 2000, 6, 189–193. [Teodora Bakardzhieva. Novootkriti pripiski v Miney ot 1698 g. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey v Ruse*, 2000, 6, 189–193].

Бакърджиева, Т., Йорданов, С. 1994 – Теодора Бакърджиева, Стоян Йорданов. Към ранната история на Червенската епархия. – *Духовна култура*, 1994, 12, 16–26. [Teodora Bakardzhieva, Stoyan Yordanov. Kam rannata istoria na Chervenskata eparhia. – *Duhovna kultura*, 1994, 12, 16–26].

Бакърджиева, Т., Йорданов, С. 2001 – Теодора Бакърджиева, Стоян Йорданов. Русе. Пространство и история (края на XIV в. – 70-те години на XIX в.). Русе, 2001. [Teodora Bakardzhieva, Stoyan Yordanov. Ruse. Prostranstvo i istoria (kraya na XIV v. – 70-te godini na XIX v.). Ruse, 2001].

Бьодей, Й. 1976 – Йозеф Бьодей. Гербът на унгарския княз Ракоци в село Червена вода, Русенско. – *Векове*, 1976, 4, 37–46. [Yozhef Byodey. Gerbat na ungarskiya knyaz Rakotsi v selo Chervena voda, Rusensko. – *Vekove*, 1976, 4, 37–46].

Вачев, Х. 2003а – Хитко Вачев. Принос към строителната история на църквата „Св. равноапостоли Петър и Павел“ във Велико Търново. – *Известия на Регионалния исторически музей във Велико Търново*, 2003, XVII–XVIII, 269–276. [Hitko Vachev. Prinos kam stroitelната istoria na tsarkvata „Sv. ravnoapostoli Petar i Pavel“ vav Veliko Tarnovo. – *Izvestia na Regionalnia istoricheski muzey vav Veliko Tarnovo*, 2003, XVII–XVIII, 269–276].

Вачев, Х. 2003б – Хитко Вачев. Нови данни за характера на комплекса при църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – В: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. София, 2003, 353–357. [Hitko Vachev. Novi dannii za haraktera na kompleksa pri tsarkvata „Rozhdestvo Hristovo“ v Arbanasi. – V: *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. V chest na profesor Veselin Beshevliev. Sofia, 2003, 353–357].

Вачев, Х. 2006а – Хитко Вачев. „Некрополът на ктиторите“ при храма „Рождество Христово“ в Арбанаси. – *Известия на Регионален исторически музей Велико Търново*, 2006, XXI, 114–124. [Hitko Vachev. „Nekropolat na ktitorite“ pri hrama „Rozhdestvo Hristovo“ v Arbanasi. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey vav Veliko Tarnovo*, 2006, XXI, 114–124].

Вачев, Х. 2006 б – Хитко Вачев. Арбанашкият църковен ансамбъл. Варна, 2006. [Hitko Vachev. Arbanashkiyat tsarkoven ansambal. Varna, 2006].

Вачев, Х. 2010 – Хитко Вачев. Към въпроса за най-ранното църковно строителство в Арбанаси. – В: *Великотърновският университет „Св. св. Кирил и Методий“ и българската археология*. Велико Търново, 2010, 641–643. [Hitko Vachev. Kam vaprosa za nau-rannoto tsarkovno stroitelstvo v Arbanasi. – V: *Velikotarnovskiyat universitet „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ i balgarskata arheologia*. Veliko Tarnovo, 2010, 641–643].

Вачев, Х. 2012 – Хитко Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV – XVIII век. Велико Търново, 2012. [Hitko Vachev. Rezidentsii, tsarkvi i manastiri v Tarnovskata mitropolia prez XV – XVIII vek. Veliko Tarnovo, 2012].

Вачев, Х. Петрунова, Б. 2022 – Хитко Вачев, Бони Петрунова. Манастирът „Св. Йоан Продром“ („Св. Яни“) в Ахтопол в светлината на новите археологически проучвания (предварително съобщение). – *Известия на Националния исторически музей*. Т. XXXIV. Юбилеен сборник Николай Марков. София, 2022, 192–212. [Hitko Vachev, Boni Petrunova. Manastirat „Sv. Yoan Prodrum“ („Sv. Yani“) v Ahtopol v svetlinata na novite arheologicheski prouchvania (predvaritelno saobshtenie). – *Izvestia na Natsionalnia istoricheski muzey*. T. XXXIV. Yubileen sbornik Nikolay Markov. Sofia, 2022, 192–212].

Велчев, Й. 2014 – Йордан Велчев. Балканският човек XIV–XVII век. Пловдив, 2014. [Yordan Velchev. Balkanskiyat chovek XIV–XVII vek. Plovdiv, 2014].

Витлянова, И. 2008 – Ирина Витлянова. Към въпроса за кожухарството в Шумен. – *Известия на Исторически музей в Шумен*, 2008, XIV, 101–108. [Irina Vitlyanova. Kam vaprosa za kozhuharstvoto v Shumen. – *Izvestia na Istoricheski muzey v Shumen*, 2008, XIV, 101–108].

Гергова, И. 1993 – Иванка Гергова. Ранният български иконостас 16.–18. век. София, 1993. [Ivanka Gergova. Ranniyat balgarski ikonostas 16.–18. vek. Sofia, 1993].

Гергова, И. 1996 – Иванка Гергова. Хоросът в църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. – *Проблеми на изкуството*, 1996, 4, 14–20. [Ivanka Gergova. Horosat v tsarkvata „Rozhdestvo Hristovo“ v Arbanasi. – *Problemi na izkustvoto*, 1996, 4, 14–20].

Гергова, И. 2006 – Иванка Гергова. Култът към св. Димитър Нови Басарбовски. – В: *Култова архитектура и изкуство в Североизточна България (XV – XX век)*. София, 2006, 131–143. [Ivanka Gergova. Kultat kam sv. Dimitar Novi Basarbovski. – V: *Kultova arhitektura i izkustvo v Severoiztochna Balgaria (XV – XX vek)*. Sofia, 2006, 131–143.]

Герлах, Ст. 1976 – Стефан Герлах. Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград. Подбор, превод, увод и коментар М. Киселинчева. Предговор и редакция Б. Цветкова. София, 1976. [Stefan Gerlah. Dnevnik na edno patuvane do Osmanskata porta v Tsarigrad. Podbor, prevod, uvod i komentar M. Kiselincheva. Predgovor i redaktsiya B. Tsvetkova. Sofia, 1976.]

Геров, Г. 1985 – Георги Геров. Стенописният календар от църквата „Петър и Павел“ в Търново. – *Изкуство*, 1985, 3, 31–39. [Georgi Gerov. Stenopisniyat kalendar ot tsarkvata „Petar i Pavel“ v Tarnovo. – *Izkustvo*, 1985, 3, 31–39].

Геров, Г. 1987 – Георги Геров. Връзки на атонското изкуство с българската монументална живопис от XVI – XVII век. (Автореферат на дисертация). София, 1987. [Georgi Gerov. Vrazki na atonskoto izkustvo s balgarskata monumentalna zhivopis ot XVI – XVII vek. (Avtoreferat na disertatsia). Sofia, 1987].

Геров, Г. 1991 – Георги Геров. Класицизиращото направление в балканското изкуство от XVI в. – *Проблеми на изкуството*, 1991, 2, 21–29. [Georgi Gerov. Klasitsizirashtotto napravlenie v balkanskoto izkustvo ot XVI v. – *Problemi na izkustvoto*, 1991, 2, 21–29].

Грозданова, Г., Андреев, С. 1986 – Елена Грозданова, Стефан Андреев. Българите през XVI в. По документи от наши и чуждестранни архиви. София, 1986. [Elena Grozdanova, Stefan Andreev. Balgarite prez XVI v. Po dokumenti ot nashi i chuzhdestranni arhivi. Sofia, 1986].

Гюзелев, Б. 2004 – Боян Гюзелев. Албанци в Източните Балкани. София, 2004. [Boyan Gyuzelev. Albantsi v Iztochnite Balkani. Sofia, 2004].

Димитров, Б. 1981 – Божидар Димитров. Созопол. – В: *Средновековни български градове и крепости*. Т. 1. Съставители Ал. Кузев, В. Гюзелев. Варна, 1981, 388–407. [Bozhidar Dimitrov. Sozopol. – V: *Srednovekovni balgarski gradove i kreposti*. Т. 1. Sastaviteli Al. Kuzev, V. Gyuzelev. Varna, 1981, 388–407].

Димитров, Б. 2009 – Божидар Димитров. Петър Богдан Бакшев. София, 2009. [Bozhidar Dimitrov. Petar Bogdan Bakshev. Sofia, 2009].

Димитров, Стр., Жечев, Н., Тонев, В. 1988 – Страшимир Димитров, Николай Жечев, Велко Тонев. История на Добруджа. 3. София, 1988. [Strashimir Dimitrov, Nikolay Zhechev, Velko Tonev. Istoria na Dobrudzha. 3. Sofia, 1988].

Димитрова, Д. 1989 – Дора Димитрова. Квартал „Св. Николай Чудотворец“. – В: *Мелник. Градът под Славова крепост*. Т. 1. София, 1989, 89–105. [Dora Dimitrova. Kvartal „Sv. Nikolay Chudotvorets“. – V: *Melnik. Gradat pod Slavova krepost*. Т. 1. Sofia, 1989, 89–105].

Димитрова, И. 2006 – Ирена Димитрова. Култови сгради на религиозните общности в Шумен през XIX в. – В: *Култова архитектура и изкуство на религиозните общности в Североизточна България (XV – XX век)*. София, 2006, 66–77. [Irena Dimitrova. Kultovi sgradi na religioznite obshtnosti v Shumen prez XV – XX v. – V: *Kultova arhitektura i izkustvo na religioznite obshtnosti v Severoiztochna Balgaria (XV – XX vek)*. Sofia, 2006, 66–77].

Димова, В. 1985 – Виолета Димова. Църковна архитектура. – В: *Средновековният Червен*. Т. I. София, 1985, 103–122. [Violeta Dimova. Tsarkovna arhitektura. – V: *Srednovekovniyat Cherven*. Т. I. Sofia, 1985, 103–122].

Динеков, П., Кувев, К., Петканова, Д. 1978 – Петър Динеков, Кую Кувев, Донка Петканова. Христоматия по старобългарска литература. София, 1978. [Petar Dinekov, Kuyu Kuev, Donka Petkanova. Hristomatiya po starobalgarska literatura. Sofia, 1978].

Документи за българската история. 1940 – Документи за българската история. Т. 3. Подбрал и превел П. Дорев. Част I (1564 – 1872). София, 1940. [Dokumenti za balgarskata istoria. Т. 3. Podbral i prevel P. Dorev. Chast I (1564 – 1872). Sofia, 1940].

Документи за католическата дейност. 1993 – Документи за католическата дейност в България през XVII в. Съставители Б. Примов, П. Сарийски, М. Йовков. София, 1993. [Dokumenti za katolicheskata deynost v Balgaria prez XVII v. Sastaviteli B. Primov, P. Sariyski, M. Yovkov. Sofia, 1993].

Дражева, Ц. 2006 – Цоня Дражева. Манастирска църква с костница от Созопол. – В: *Приноси към българската археология*, 2006, III–IV, 79–85. [Tsonya Drazheva. Manastirska tsarkva s kostnitsa ot Sozopol. – V: *Prinosi kam balgarskata arheologia*, 2006, III–IV, 79–85].

Жития на светиите. 1991 – Жития на светиите. София, 1991. [Zhitiya na svetiite. Sofia, 1991].

Иванов, Й. 1906 – Йордан Иванов. Северна Македония. София, 1906. [Yordan Ivanov. Severna Makedonia. Sofia, 1906].

Иванчев, Б. 1973 – Борис Иванчев. Ловеч през вековете. София, 1973. [Boris Ivanchev. Lovech prez vekovete. Sofia, 1973].

Иречек, К. 1974 – Константин Иречек. Пътувания по България. Превод от чешки Ст. Аргиров. Редакция Е. Бужашки, В. Велков. София, 1974. [Konstantin Irechek. Patuvaniya po Balgaria. Prevod ot cheshki St. Argirov. Redaktsia E. Buzhashki, V. Velkov. Sofia, 1974].

Иширков, А. 1912 – Атанас Иширков. Град София през XVII век. – *Материали за историята на София*, кн. III, 1912. [Atanas Ishirkov. Grad Sofia prez XVII vek. – *Materiali za istoriata na Sofia*, кн. III, 1912.]

Йонов, М. 1979 – Михаил Йонов. Описание на българските и някои съседни земи от капитан Шад (1740 – 1741) – *Известия на държавните архиви*, кн. 37. 1979. [Mihail Yonov. Opisanie na balgarskite i nyakoi sasedni zemi ot kapitan Shad (1740 – 1741) – *Izvestia na darzhavnite arhivi*, кн. 37. 1979].

Йорданов, С. 1992 – Стоян Йорданов. Скални обители край средновековния град Червен. – *Годишник на музеите в Северна България*, 1992, XVIII, 83–96. [Stoyan

Yordanov. Skalni obiteli kray srednovekovniya grad Cherven. – *Godishnik na muzeite v Severna Balgaria*, 1992, XVIII, 83–96].

Йорданов, С. 2006а – Стоян Йорданов. Култово строителство в град Червен през ранния османски период. – В: *Култова архитектура и изкуство в Североизточна България (XV – XX век)*. София, 2006, 13–21. [Stoyan Yordanov. Kultovo stroitelstvo v grad Cherven prez rannia osmanski period. – V: *Kultova arhitektura i izkustvo v Severoiztochna Balgaria (XV – XX vek)*. Sofia, 2006, 13–21].

Йорданов, С. 2006б – Стоян Йорданов. Епископската резиденция в Червен през ранния османски период. – *Археология*, 2006, 1–4, 78–88. [Stoyan Yordanov. Episkopskata rezidentsia v Cherven prez rannia osmanski period. – *Arheologia*, 2006, 1–4, 78–88].

Калудова, Й. 1979 – Йорданка Калудова. Документи за положението на населението в европейската част на Османската империя (XVII – XIX в.) Ч. 1. – *Известия на държавните архиви*, 1979, 24, 204–205. [Yordanka Kaludova. Dokumenti za polozhenieto na naselenieto v evropeyskata chast na Osmanskata imperia (XVII – XIX v.) Ch. 1. – *Izvestia na darzhavnite arhivi*, 1979, 24, 204–205].

Кил, М. 2002 – Майкъл Кил. Изкуство и общество в България през турския период. Преглед на икономическите, юридическите и художествени предпоставки за българското поствизантийско изкуство и неговото място в развитието на християнските Балкани 1360/1370 – 1700. София, 2002. [Maykal Kil. Izkustvo i obshtestvo v Balgaria prez turskia period. Pregled na ikonomicheskite, yuridicheskite i hudozhestveni predpostavki za balgarskoto postvizantiysko izkustvo i negovoto myasto v razvitiето na hristiyanските Balkani 1360/1370 – 1700. Sofia, 2002].

Кийл, М. 2005 – Михаел Кийл. Хора и селища в България през османския период. София, 2005. [Mihael Kiyil. Hora i selishta v Balgaria prez osmanskia period. Sofia, 2005].

Ковачев, М. 1942 – Михаил Ковачев. Зограф. Изследвания и документи. София, 1942. [Mihail Kovachev. Zograf. Izsledvania i dokumenti. Sofia, 1942].

Коева, М. 1977 – Маргарита Коева. Паметници на изкуството от Българското възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. София, 1977. [Margarita Koeva. Pametnitsi na izkustvoto ot Balgarskoto vazrazhdane. Arhitektura i izkustvo na balgarskite tsarkvi. Sofia, 1977].

Коева, М., Йокимов, П., Л. Стоилова, Л. 2002 – Маргарита Коева, Петър Йокимов, Любинка Стоилова. Православни храмове по българските земи (XV – средата на XX в.). София, 2002. [Margarita Koeva, Petar Yokimov, Lyubinka Stoilova. Pravoslavni hramove po balgarskite zemi (XV – sredata na XX v.). Sofia, 2002].

Костов, Д. 1959 – Димитър Костов. Арбанаси. София, 1959. [Dimitar Kostov. Arbanasi. Sofia, 1959].

Кунева, Ц. 2022 – Цвета Кунева. Колуша (Кюстендил), църква „Св. Георги“. – В: *Корпус на стенописите от XVII век в България*. София, 2012, 116–118. [Tsveta Kuneva. Kolusha (Kyustendil), tsarkva „Sv. Georgi“. – V: *Korpus na stenopisite ot XVII vek v Balgaria*. Sofia, 2012, 116–118].

Куюмджиев, А. 2012 – Александър Куюмджиев. „Св. Пантелеймон“, Видин. – В: *Корпус на стенописите от XVII век в България*. София, 2012, 81–87. [Aleksandar Kuyumdzhiev. „Sv. Panteleymon“, Vidin. – V: *Korpus na stenopisite ot XVII vek v Balgaria*. Sofia, 2012, 81–87].

Лебедева, И. 1973 – Ирина Лебедева. Описание рукописей отдела Библиотеки АН СССР. Т. 5. Греческие рукописи. Ленинград, 1973. [Irina Lebedeva. Opisane rukopisey otdela Bibilioteki AN SSSR. T. 5. Grecheskie rukopisi. Leningrad, 1973].

Латински извори за българската история. 2001 – Латински извори за българската история. Т. 5. Част 1. Под редакцията на Ил. Илиев и др. София, 2001. [Latinski izvori za balgarskata istoira. T. 5. Chast 1. Pod redaktsiyata na Il. Iliev i dr. Sofia, 2001].

Мавродинова, Л. 1995 – Лиляна Мавродинова. Стенната живопис в България до края на XIV в. София, 1995. [Lilyana Mavrodinova. Stennata zhivopis v Balgaria do kraia na XIV v. Sofia, 1995].

Мейер, М. 1981 – Михаил Мейер. О соотношении светской и духовной власти в османской политической системе в XVI – XVIII вв. – В: *Ислам в истории народов Востока*. Москва, 1981, 45–72. [Mihail Meyer. O sootnoshenii svetskoy i duhovnoy vlasti v osmanskoj politicheskoy sisteme v XVI – XVIII vv. – V: *Islam v istorii narodov Vostoka*. Moskva, 1981, 45–72].

Милев, Н. 1915 – Никола Милев. Един неиздаден документ за българската история (1597 г.). – *Известия на Историческото дружество*, 1915, 4, 92–99. [Nikola Milev. Edin neizdaden dokument za balgarskata istoriya (1597 g.). – *Izvestia na Istoricheskoto druzhestvo*, 1915, 4, 92–99].

Милетич, Л. 1894 – Любомир Милетич. Из историята на българската католишка пропаганда през XVII в. – *Български преглед*, 1, 1894, X. [Lyubomir Miletich. Iz istoriata na balgarskata katolishka propaganda prez XVII v. – *Balgarski pregled*, 1, 1894, X].

Минчева, К. 2010 – Калина Минчева. Манастири и манастирска мрежа в Кюстендилския санджак през XV–XVII век. София, 2010. [Kalina Mincheva. Manastiri i manastirska mrezha v Kyustendilskia sandzhak prez XV–XVII vek. Sofia, 2010].

Минчева, К., Ангелов, С. 2007 – Калина Минчева, Светозар Ангелов. Църкви и манастири в Югозападна България от XV – XVII в. София, 2007. [Kalina Mincheva, Svetozar Angelov. Tsarkvi i manastiri v Yugozapadna Balgaria ot XV – XVII v. Sofia, 2007].

Миятев, К. 1965 – Кръстю Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965. [Krastyu Miyatev. Arhitekturatata v srednovekovna Balgaria. Sofia, 1965].

Мутафов, Е., Тютюнджиев, И., Събев, П. 2011 – Емануел Мутафов, Иван Тютюнджиев, Пламен Събев. Надписът от олтарната апсида на търновската митрополитска църква „Св. св. Петър и Павел“. – *Проблеми на изкуството*, 2011, 1, 42–47. [Emanuel Mutafov, Ivan Tyutyundzhiev, Plamen Sabev. Nadpisat ot oltarnata apsida na tarnovskata mitropolitska tsarkva „Sv. sv. Petar i Pavel“. – *Problemi na izkustvoto*, 2011, 1, 42–47].

Мутафова, К. 2002 – Красимира Мутафова. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина. Велико Търново, 2002. [Krasimira Mutafova. Staroprestolniyat Tarnov v osmanoturskata knizhnina. Veliko Tarnovo, 2002].

Неделчев, М. х. 1931 – Михаил хаджи Неделчев. Ловчански църкви в първата половина на 19 век. – В: *Ловеч и Ловчанско*. Кн. III. София, 1931, 32–38. [Mihail hadzhi Nedelchev. Lovchanski tsarkvi v parvata polovina na 19 vek. – V: *Lovech i Lovchansko*. Кн. III. Sofia, 1931, 32–38].

Нешева, В. 2008 – Виолета Нешева. Богозиданият град Мелник. София, 2008. [Violeta Nesheva. Bogozidaniyat grad Melnik. Sofia, 2008].

Папазов, Д. 1937 – Димитър Папазов. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – *Сборник на Българската академия на науките, клон Историко-филологичен и Философско-обществен*, 1937, 17 (XXXI), 62–94. [Dimitar Papazov. Selo Arbanasi. Lichni spomeni i sabrani dannii. – *Sbornik na Balgarskata akademia na naukite, klon Istoriko-filologichen i Filosofsko-obshtestven*, 1937, 17 (XXXI), 62–94].

Пенкова, Б. 1989 – Бисерка Пенкова. Стенописта в бачковската трапезария и атонската традиция. – *Проблеми на изкуството*, 1989, 1, 46–53. [Biserka Penkova. Stenopista v bachkovskata trapezariya i atonskata traditsia. – *Problemi na izkustvoto*, 1989, 1, 46–53].

Писахме да се знае. 1984 – Писахме да се знае. Приписки и летописи. Съставителство, коментар и бележки В. Начев и Н. Ферманджиев. Превод В. Начев. София, 1984. [Pisahme da se znae. Pripiski i letopisi. Sastavitelstvo, komentar i belezhki V. Nachev i N. Fermandzhiev. Prevod V. Nachev. Sofia, 1984].

Плетньов, В., Русев, И. 2012 – Валентин Плетньов, Иван Русев. История на Варна. Средновековие и Възраждане (VII в. – 1878). Варна, 2012. [Valentin Pletnyov, Ivan Rusev. Istoria na Varna. Srednovekovie i Vazrazhdane (VII v. – 1878). Varna, 2012].

Попгеоргиев, Й. 1904 – Йордан Попгеоргиев. Град Враца. – *Сборник за народни умотворения*, 1904, 20. [Yordan Popgeorgiev. Grad Vratsa. – *Sbornik za narodni uotvorenia*, 1904, 20.]

Попов, Р. 1991 – Рачко Попов. Светци близнаци в българския народен календар. София, 1991. [Rachko Popov. Svettsi bliznatsi v balgarskiya naroden kalendar. Sofia, 1991].

Попова, Е. 2009/2010 – Елена Попова. Иконографска програма на стенописите в църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. – *Известия на Регионален исторически музей във Велико Търново*, 2009/2010, XXIV–XXV, 35–60. [Elena Popova. Ikonografiska programa na stenopisite v tsarkvata „Sv. Dimitar“ v Arbanasi. – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey vav Veliko Tarnovo*, 2009/2010, XXIV–XXV, 35–60].

Попова, Т. 1986 – Тамара Попова. Икони от началото на XVII в. от църквата „Св. Атанас“ във Варна. – *Известия на Народния музей във Варна*, 1986, 22 (37), 132–141. [Tamara Popova. Ikonii ot nachaloto na XVII v. ot tsarkvata „Sv. Atanas“ vav Varna. – *Izvestia na Narodnia muzey vav Varna*, 1986, 22 (37), 132–141].

По следите на насилието. 1987 – По следите на насилието. Документи и материали за налагане на исляма. Ч. 1. Под редакцията на П. Петров. София, 1987. [Po sledite na nasiliето. Dokumenti i materiali za nalagane na islyama. Ch. 1. Pod redaktsiyata na P. Petrov. Sofia, 1987.]

Прашков, Л. 1979 – Любен Прашков. Църквата „Рождество Христово“ в Арбанаси. София, 1979. [Lyuben Prashkov. Tsarkvata „Rozhdestvo Hristovo“ v Arbanasi. Sofia, 1979].

Първева, С. 2003 – Стефка Първева. Село Добри дял от Търновската кааза през ранните векове на османското владичество (XVI в. – средата на XVIII в.) – *Епохи*, 2003, 1–2, 252–263. [Stefka Parveva. Selo Dobri dyal ot Tarnovskata kaaza prez rannite vekove na osmanskoto vladичество (XVI v. – sredata na XVIII v.) – *Epohi*, 2003, 1–2, 252–263].

Пътища и пътешественици. 1982 – Пътища и пътешественици XIV – XIX век. Подбор и редакция Св. Гюрова. София, 1982. [Patishta i pateshestvenitsi XIV – XIX vek. Podbor i redaktsia Sv. Gyurova. Sofia, 1982.]

Райков, Б., Кодов, Х., Христова, Б. 1986 – Божидар Райков, Христо Кодов, Боряна Христова. Славянските ръкописи в Рилския манастир. Т. 1. София, 1986. [Bozhidar Raykov, Hristo Kodov, Boryana Hristova. Slavyanskite rakopisi v Rilskia manastir. T. 1. Sofia, 1986].

Снегаров, И. 1935 – Иван Снегаров. Търновски митрополити в турско време. – *Списание на Българската академия на науките*, 1935, 52, 207–254. [Ivan Snegarov. Tarnovski mitropoliti v tursko vreme. – *Spisanie na Balgarskata akademija na naukite*, 1935, 52, 207–254].

Снегаров, И. 1937 – Иван Снегаров. Из арбанашките старопечатни книги в Софийската народна библиотека. – *Списание на Българската академия на науките, клон Историко-филологичен и Философско-обществен*, 1937, 28, 141–176. [Ivan Snegarov. Iz arbanashkite staropechatni knigi v Sofiyskata narodna biblioteka. – *Spisanie na Balgarskata akademija na naukite, klon Istoriko-filologichen i Filosofsko-obshtestven*, 1937, 28, 141–176.]

Сотиров, И. 2001 – Иван Сотиров. Чипровска златарска школа. Средата на XVI – началото на XVIII век. София, 2001. [Ivan Sotirov. Chiprovska zlatarska shkola. Sredata na XVI – nachaloto na XVIII vek. Sofia, 2001].

Списаревска, Й. 2004 – Йоана Списаревска. „Заради християнския свят и за Освобождението на отечеството“. Първото Търновско въстание от 1598 г. – В: *История на Българите*. Т. 2. Късно средновековие и Възраждане. София, 2004, 298–315. [Yoana Spisarevska. „Zaradi hristiyanskia svyat i za Osvobozhdenieto na otechestvoto“. Parvoto Tarnovsko vastanie ot 1598 g. – V: *Istoria na Balgarite*. Т. 2. Kasno srednovekovie i Vazrazhdane. Sofia, 2004, 298–315.]

Стамболийска, А. 2016 – Атанаска Стамболийска. Съдбата на митрополитската църква „Въведение на Света Богородица“ във Видин след османското завоевание. – В: *Великите Асеневици*. Велико Търново, 2016, 530–536. [Atanaska Stamboliyska. Sadbata na mitropolitskata tsarkva „Vavedenie na Sveta Bogoroditsa“ vav Vidin sled osmanskoto zavoevanie. – V: *Velikite Asenevtsi*. Veliko Tarnovo, 2016, 530–536].

Станчев, С. 1960 – Станчо Станчев. Триконхална църква в с. Крупник, Благоевградско. – *Археология*, 1960, 1, 43–49. [Stancho Stanchev. Trikonhalna tsarkva v s. Krupnik, Blagoevgradsko. – *Arheologia*, 1960, 1, 43–49.]

Стара българска литература. 1982 – Стара българска литература. Т. 2. София, 1982. [Stara balgarska literatura. Т. 2. Sofia, 1982].

Стара българска литература. 1986 – Стара българска литература. Том 4. Житиеписни творби. Съставителство и редакция Клементина Иванова. София, 1986. [Zhitiepisni tvorbi. Sastavitelstvo i redaktsia Klementina Ivanova. Sofia, 1986.]

Стефанов, П. 1985 – Павел Стефанов. Исторически обзор на Самоковска епархия (XVI – XX в.). – *Духовна култура*, 1985, 7, 25–31. [Pavel Stefanov. Istoricheski obzor na Samkovska eparhiya (XVI – XX v.). – *Duhovna kultura*, 1985, 7, 25–31].

Стефанов, П. 1989 – Павел Стефанов. Църквата „Успение Богородично“ в Ловеч – паметник на културата и изкуството. – *Векове*, 1989, 5, 58–62. [Pavel Stefanov. Tsarkvata „Usenie Bogorodichno“ v Lovech – pametnik na kulturata i izkustvoto. – *Vekove*, 1989, 5, 58–62].

Стойков, Г. 1957 – Георги Стойков. Църковна и обществена архитектура в Странджанско. – В: *Комплексна научна Странджанска експедиция*. София, 1957, 157–189.

[Georgi Stoykov. Tsarkovna i obshtestvena arhitektura v Strandzhansko. – V: *Kompleksna nauchna Strandzhanska ekspeditsia*. Sofia, 1957, 157–189].

Стоянов, Г. 1989 – Георги Стоянов. Църква „Св. Георги“. – В: *Мелник. Градът в подножието на Славова крепост*. Т. 1. София, 1989, 75–78. [Georgi Stoyanov. Tsarkva „Sv. Georgi“. – V: *Melnik. Gradat v podnozhieto na Slavova krepost*. Т. 1. Sofia, 1989, 75–78].

Стоянов, М., Кодов, Х. 1964 – Маньо Стоянов, Христо Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. София, 1964. [Manyo Stoyanov, Hristo Kodov. Opis na slavyanskite rakopisi v Sofiyskata narodna biblioteka. Т. 3. Sofia, 1964].

Събев, П. 2007 – Пламен Събев. „Вселенските събори“ от галерията на църквата „Рождество Христово“ в село Арбанаси (Поглед към функционалните стойности на догматическите решения в контекста на иконографската програма на параклиса, преддверието на параклиса и галерията на храма). – *Известия на Регионален исторически музей във Велико Търново*, 2007, XXII, 159–178. [Plamen Sabev. „Vselenskite sabori“ ot galeriyata na tsarkvata „Rozhdestvo Hristovo“ v selo Arbanasi (Pogled kam funktsionalnite stoinosti na dogmaticheskite reshenia v konteksta na ikonografskata programa na paraklisa, preddverieto na paraklisa i galeriyata na hrama). – *Izvestia na Regionalen istoricheski muzey vav Veliko Tarnovo*, 2007, XXII, 159–178].

Тодорова, О. 1997 – Олга Тодорова. Православната църква и българите XV – XVIII век. София, 1997. [Olga Todorova. Pravoslavnata tsarkva i balgarite XV – XVIII vek. Sofia, 1997].

Трифонов, Ю. 1906/1907 – Юрдан Трифонов. Унищожаването на Търновската патриаршия и заместването ѝ с автономно митрополитство-архиепископство. – *Сборник народни умотворения*, XXII/XXIII, I. Дял Историко-филологичен и фолклорен. София, 1906–1907. [Yurdan Trifonov. Unishtozhavaneto na Tarnovskata patriarshia i zamestyaneto i s avtonomno mitropolitstvo-arhiepiskopstvo. – *Sbornik narodni umotvorenia*, XXII/XXIII, I. Dyal Istoriko-filologichen i folkloren. Sofia, 1906–1907].

Турски извори... 1971 – Турски извори за историята на правото в българските земи. Т. 2. Съставителство и коментар Б. Цветкова. София, 1971. [Turski izvori za istoriyata na pravoto v balgarskite zemi. Т. 2. Sastavitelstvo i komentar B. Tsvetkova. Sofia, 1971].

Тютюнджиев, И. 1996 – Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през 17. и първата половина на 18 век. Велико Търново, 1996. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropoliya prez 17. i parvata polovina na 18 vek. Veliko Tarnovo, 1996].

Тютюнджиев, И. 2007 – Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV – XIX век. Велико Търново, 2007. [Ivan Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropolia prez XV – XIX vek. Veliko Tarnovo, 2007].

Христова, Б., Караджова, Д., Узунова, Е. 2004 – Боряна Христова, Даринка Караджова, Елена Узунова. Бележки на български книжовници X – XVIII век. Т. 2. XVI – XVIII век. София, 2004. [Boryana Hristova, Darinka Karadzhova, Elena Uzunova. Belezhki na balgarski knizhovnitsi X – XVIII vek. Т. 2. XVI – XVIII vek. Sofia, 2004].

Цветкова, Б. 1967 – Бистра Цветкова. Нови архивни материали за миналото на Шуменския край през XVII в. – *Известия на Народния музей в Шумен*, 1967, IV, 98–100. [Bistra Tsvetkova. Novi arhivni materiali za minaloto na Shumenskiya kray prez XVII v. – *Izvestia na Narodnia muzey v Shumen*, 1967, IV, 98–100].

Цонев, Б. 1910 – Беню Цонев. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. Т. 1. София, 1910. [Benyu Tsonev. Opis na rakopisite i staropechatnite knigi na Narodnata biblioteka v Sofia. T. 1. Sofia, 1910].

Fermendzin, E. 1887 – Eusebius Fermendzin. Acta Bulgariae Ecclesiastica ab. A. 1565 usque ad A. Zagreb, 1887.

Lejean, J. 1861 – Joan Lejean. Ethnographie de la Turquie d'Europe. Paris, 1861.